

ZBORNÍK PREDNÁŠOK

**HLAVNÁ TÉMA SEMINÁRA : OBCHODNÁ A TRHOVÁ FUNKCIA HISTORICKÝCH CENTIER
A ICH VÝZNAM A VYUŽITELNOSŤ V SÚČASNOSTI**

ODBORNÉ PREDNÁŠKY :

- 1 HISTORICKÉ PREMENY NAŠÍCH NÁMESTÍ**
Doc. Ing. arch. Jara LALKOVÁ, PhD. - FA STU - Ústav architektúry II, KOTPP Bratislava
- 2 RESUSCITÁCIA OBCHODU A TRHU V HISTORICKOM JADRE KREMNICE – NÁROČNÁ ÚLOHA PRE ARCHITEKTA ?**
Ing. arch. Naďa HRAŠKOVÁ, PhD. - FA STU - Ústav architektúry II, KOTPP Bratislava
- 3 KULTÚRA KOMERCIE - JASNÉ (NE) JASNOSTI KONZUMNEJ SPOLOČNOSTI**
Ing. arch. Norbert DVORČÁK a Ing. arch. Martin VAŠČÁK - FA STU - Ústav architektúry II, KOTPP Bratislava
- 4 PREJAVY OBCHODNEJ FUNKCIE A REKLAMA V HISTORICKOM VNÚTROBLOKU**
Ing. arch. Pavol PAULÍNÝ - FA STU - Ústav architektúry II, KOTPP Bratislava
- 5 SÚČASNÝ KOMERČNÝ PARTNER HISTORICKÉHO CENTRA VO VEČERNOM OSVETLENÍ**
Ing. arch. Beáta POLOMOVÁ, PhD. - FA STU - Ústav architektúry II, KOTPP Bratislava
- 6 MERCATTO - PULZUJÚCE MESTO**
Ing. arch. Silvia BAŠOVÁ - FA STU - Ústav architektúry II, KOTPP Bratislava
- 7 ZA ČÍM DNES DO MESTA ? MESTSKÉ PAMIATKOVÉ CENTRÁ MEDZI MINULOSŤOU A SÚČASNOSŤOU.**
PhDr. Magdaléna KVASNICOVÁ, PhD. - FA STU - Ústav architektúry II, KOTPP Bratislava
- 8 SPIŠSKÉ PODHRADIE - URBANISTICKÝ VÝVOJ A VZNIK HISTORICKÉHO JADRA V STREDOVEKU**
Ing. arch. Adriana KLINGOVÁ - KÚP Prešov
- 9 NÁMESTIE MAJSTRA PAVLA V LEVOČI – SÚČASNOSŤ A BUDÚCNOSŤ PO REKONŠTRUKCII**
Ing. Ivan DUNČKO. – Mesto Levoča
- 10 GORLICE - 650 VÝROČIE VZNIKU**
Mgr. Andrzej ORCHEL - Mesto Gorlice – Poľsko
- 11 ČESKÁ LÍPA – MODERNÍ MĚSTO SE STAROU DUŠÍ.**
Ing. arch. Vladimír LAURÍK - Mesto Česká Lípa - Česko
- 12 CMENTARZE WOJENNE DUŚANA JURKOVIČA W BESKIDZIE NISKIM.**
IAndrzej Piecuch – Mesto Gorlice - Poľsko

BARDKONTAKT 2005

HISTORICKÉ PREMENY NAŠÍCH NÁMESTÍ

Doc. Ing. arch. Jara LALKOVÁ, PhD. - FA STU - Ústav architektúry II, KOTPP Bratislava

HISTORICKÉ PREMENY NAŠICH NÁMESTÍ

Doc. Ing. arch. Jara LALKOVÁ, PhD. - FA STU - Ústav architektúry II, KOTPP Bratislava

Determinantmi rozvoja miest na našom území, tak ako i v ostatnej Európe bol rozvoj remesiel a obchodu a ich špecializácia.

Sľubný rozvoj mestskej kultúry veľkomoravských Slovanov násilne pretrhli vpády kmeňového zväzu starých Uhrov. Uhorsko v prvopočiatoch malo pomerne málo rozvinutý obchod, prevládala forma naturálneho hospodárstva, napriek tomu sa stále udržoval obchod s luxusným tovarom zo zahraničia, najmä s kovmi a soľou. V pohraničných oblastiach bol rozvinutý obchod s koňmi a volmi. Obchod s domácimi prebytkami sa sústredil na trhové miesta, tam kde sa sústreďovalo väčšie množstvo ľudí. Trhy si našli svoje miesto na križovatkách ciest, pri brodoch a pod župnými hradmi. Boli často viazané na cirkevné obrady, teda i pri kostoloch a kláštoroch.

V tomto období najvýznamnejšie obchodné cesty prechádzali mimo nášho územia. Známa obchodná Jantárová cesta spájajúca Stredomorie s Baltom sa nášho územia iba dotýkala na západnom okraji a tepna Východ - Západ prebiehala severne od Tatier. Pre rozvoj obchodu na našom území mali v tom období najväčší význam Česká cesta vedúca z Moravy na Budín cez Trnavu a Veľká cesta / Magna via/ z Budína cez Zvolen a Turiec do Poľska, ako i Poľská cesta z Potisia do Poľska vedúca v povodí Visly. Neskôr vznikajú i domáce cesty pozdĺž našich tokov, to je Váhu, Nitry, Hrona, Hornádu, Torisy, Dunaja. Tu všade v 11. storočí vznikali trhové miesta. Trhy sa pôvodne konali v nedeľu. Avšak už v roku 1077 – 1095 kráľ Ladislav I. nedeľné trhy zakázal z dôvodu rušenia cirkevných obrádov a nahradil ich trhmiv pondelok, streu a štvrtok. Deň konania trhov sa neraz premietol i do názvu osady, neskoršieho mesta. Napríklad Spišská Sobota, Dunajská Streda, Spišský Štvrtok atď. Pisomné doklady o prvých trhoch pochádzajú z Dvora nad Žitavou z roku 1075, z Bratislavy z roku 1151, z Nitry z roku 1111.

Trhový ruch využíval i panovník na vyberanie poplatkov ako sú clo, mýto. Toto si vynútilo i funkciu trhového sudcu. Známy je z Nitry už z roku 1111. Dôchodok z trhov najskôr plynul do kráľovskej pokladnice, neskôr ho panovník prepúšťal svojim županom a cirkevným hodnostárom.

Slobodný trh je prvý krát spomínaný v Gerli pri Tekove v roku 1206. Prvé mestské privilégia boli kráľom udelené Svätému Júru pri Bratislave v roku 1209.

V 12. storočí dochádza k zmene systému. Veľmoži za zásluhy dostávajú pôvodné župné hrady do osobného vlastníctva a slobodné obyvateľstvo sa dostáva do ich poddanstva. Vzniká nový feudálny systém typický vznikom centier so špecializovanou výrobou, banskou výrobou i trhovou funkciou. Vznikajú mestá v podhradí starších hradísk / Nitra, Bratislava, Trenčín, Tekov /. v Banskej oblasti Banská Štiavnica, Banská Bystrica, Kremnica. Tieto strediská dostávali výhody od panovníkov najprv len ústne, neskôr i písomne.

Koncom 12-teho storočia sú na naše územie pozývaní hostia saskej a juhonemeckej národnosti. Títo dostávajú rôzne výhody súvisiace s mestskou samosprávou. Prinášajú so sebou i vyspelé právne zvyklosti – mestské právo, ktoré im bolo priznané.

Prvým uhorským panovníkom ktorý ešte pred tatárskym vpádom udeľoval trhovým osadám slobody formou privilegovaných listín bol Belo IV / 1235 – 1270 /. Týmto činom podporil rozvoj obchodu a remesiel / Trnava –1238, Starý Tekov, Zvolen, Krupina –1240, Košice, Banská Štiavnica... / Privilégia v tomto období mohli udeľovať i šľachtici. Napríklad knieža Koloman udelil privilégium Spišskému hradu a Valónom na Spiši.

Po tatárskom vpáde v rokoch 1241-1242 sa spustošené mestá obnovujú a dostávajú mestské privilégia. Okrem práva trhov sú to i práva najmä budovania mestských hradieb zabezpečujúcich bezpečnosť tovaru. Tým sa nové mestské organizmy uzatvárajú v pevne urbanizované celky, v podstate v pevné štruktúry, ktoré si udržali takmer nemenný charakter po dlhé stáročia, V nich pôvodne trhové miesto zaujíma významovo i rozmermi dominantný charakter.

Výsady udeľované kráľom boli diferencované. Išlo o tri typy sídiel: poddanské obce, zemepánske mestá a mestecká, a kráľovské slobodné mestá podliehajúce priamo panovníkovi

Dôležitým fenoménom pri rozvoji miest boli cechy. Tieto v západnej Európe existovali už v 11 a 12 storočí. Na naše územie ich priniesli pravdepodobne hostia. Tieto postupne spolu s gildami, to je so

združeniami obchodníkov získali v mestách veľkú moc. Práve oni sa najviac podieľali na formovaní námestí. Svoje domy si budovali práve pri týchto exponovaných priestoroch. Súčasne sa vyvíja i typizácia našich meštianskych domov. Tieto boli polyfunkčné. V suterénoch a v parterí sa obchodovalo a vyrábalo a postupne sa budovali i obytné poschodia. Zástavba sa zahusťovala a uzatvárala formou domoradií s prejazdmi a prechodmi do zadnej časti parciel.

Vznik a rozvoj miest stredísk výroby a obchodu vniesol do feudálnej spoločnosti zárodok kapitalistického hospodárenia. Kým základom feudálnej ekonomiky bol nehnuteľný majetok – pozemky, základom mestskej ekonomiky bol majetok hnuťelný vytváraný remeselníkmi a baníkmi. Cieľom bolo vytvárať prebytky, čo malo za následok vznik výrobných - obchodných spoločností. Tento proces mal vplyv na vzostup miest a rast ich ekonomického významu. Toto sa prejavilo i na výstavbe mesta. Práve okolo námestí vznikajú honosné domy mešťanov, zájazdne hostince, neskôr radnice, vážnice a pod.

Historické jadra našich miest sa vyvinuli na základe rozvoja výroby a obchodu v priebehu stredoveku v pevnú sieť miest a obcí. Ich najvýznamnejšími priestormi boli trhové námestia a príľahlé ulice, ktoré zohľadňovali predovšetkým hospodárske funkcie mesta. Boli to však priestory i spoločenských interakcií a verejného života mesta. Tieto priestory pôvodne trhové miesta sa svojou rozlohou podstatne nemenili. Tvarovo boli rozličného charakteru. Podľa charakteru zástavby a vzniku ich delíme na mestá rastlé, ktoré zohľadňovali danosti lokality a jej postupný nárast. Tieto svoj urbanizmus rozvíjali najmä popri cestách a ich križovatkách, ako i mestá založené pravidelného pôdorysu zväčša cieľavedome urbanizované väčšinou tzv. hostami niekedy nazývané i kolonizačné mestá budované na základe zvyklostí vyspelých urbanistických vzorov prinesených z pôvodnej vlasti. Oba tieto typy majú spoločný znak a to ústredný priestor, pôvodne trhového charakteru, ktorý so zmenou životných podmienok bol neustále obohacovaný o nové aktivity. Kým rastlé mestá majú zväčša pretiahnutý tvar, námestia v našom prípade neraz šošovkovitého tvaru s dominantným postavením sakrálnej architektúry v centre, založené mestá majú jasne definovaný pravouhlý priestor námestia štvorcového, alebo obdĺžnikového tvaru.

Na námestí sa v podstate odohrával celý verejný život mesta a to nielen obchodovanie, ale i cirkevné sviatky, procesie, vyhlasovanie nariadení, ale i verejné popravy, stĺpy a klieťky hanby. Nechýbala však ani zábava spojená so sviatkami a jarmokmi, rôzni kaukliari, igrici a pouličný komedianti.

Na námestí nikdy nechýbali studne prepotrebné pre napojenie prechádzajúcich i napojenie ich zvierat. V prípade ak v mieste nebola voda, bola sem dovádzaná dômyselnými vodovodnými systémami. Námestia z počiatku boli nedlaždené, neodkanalizované, a tak ako i príľahlé ulice s priamym odpadom nečistôt do priestoru. Neskôr sa začali dláždiť veľkými plochými platňami príľahlé pásy na priedomí. Rozvoj miest a zvýšenie kultúry najmä v renesancii prináša prvé snahy o zlepšenie funkčných vlastností a začínajú sa námestia celoplošne dláždiť kamennou dlažbou z miestnych zdrojov. U nás prevládala riečny kameň kladený na plocho, alternatívne z menších oblázkov na hranu s veľmi tesným kladením do piesku. Stredoveké mesto na námestí nepotrebovalo zeleň. Táto obklopovala mesto za hradbami v tesnej blízkosti. Námestie sa využívalo celoplošne. Osvetlenie stredoveké mesto poznalo iba faklové, ktoré sa umiestňovalo na fasádach. Prípadne významné osobnosti po zotmení sprevádzali faklonosiči. Priestor námestia okrem studní dopĺňali utilitárne funkčné zariadenia spojené s trhovou funkciou, ako i príležitostné tribúny, slavobrány a pod.

Zástavba okolo námestia sa postupne uzavrela. Kým v stredoveku mala vertikálny charakter reprezentovaný vysokými strechami pokrytými šindľom s orientáciou hrebeňa do hĺbky parcely, kolmo na námestie, s dominantným postavením kostola s vysokými vežami a strechami. Renesancia prináša nové tendencie horizontalizmu, kedy strechy sa schovali za reprezentačnú atiku. Takýto obraz sa v našich mestách zachoval iba málo kde. Typickým príkladom je Prešov. Väčšina našich miest si ešte dlho zachovala stredoveký charakter zastrešenia. Tento sa začal meniť prevažne až v baroku, kedy dochádza k združovaniu viacerých objektov, dochádza k rozsiahlym prestavbám najmä v Bratislave, Banskej Bystrici a Košiciach budovaním palácovej architektúry. Táto zmena okrem zmeny orientácie zastrešenia prináša i zmenu podlažnosti zväčša zvýšením o jedno poschodie. Rozsah zmien bol závislý na ekonomických podmienkach a politickom význame mesta. Vo väčšine našich miest, kde prevažujú mestá malej a strednej veľkosti nedochádza v priebehu ďalších storočí k výrazným zmenám. Domy sú skôr rozširované do hĺbky parciel zväčša utilitárnymi stavbami a zmeny sú skôr iba moderného charakteru vplyvom slohových premien, úpravou na fasádach.

V období baroka k nim pribudli nové formy reprezentačných priestorov, reprezentované palácovou architektúrou, náročnou úpravou dlaždenia i množstvom výtvarných prejavov. (morové stĺpy, Imaculaty, korunovačné pahorky, sochy imperátorov..)

V klasicizme sú zakladané verejné parky najmä v lokalitách demolovaných hradieb a ich priekop , ktoré sa v nejednom prípade dostávajú i do rozsiahleho trhového námestia , ktoré v tom čase už stratilo svoju pôvodnú hlavnú trhovú funkciu.

19.storočie prináša nové formy priestorov verejného života vyvolaných rozvíjajúcou sa železničnou dopravou ako sú predstaničné priestory a na nich naväzujúce mestské obchodné ulice prepájajúce historické mesto, sú to však i verejné športoviská a výstavné areály, vyhradené zábavné priestory mimo historického jadra.

Typickým prejavom konca 19.storočia v našich mestách sú snahy skrášlenia verejných priestorov formou výsadby zelene pozdĺž domoradií námestí i obchodných ulíc realizovanými miestnymi dobrovoľnými Okrašľovacími spolkami, ktoré sa zachovali takmer v každom našom historickom meste. Je to i výsadba zelene formou veľkorysých založených parkov priamo na námestí s rôznymi prvkami malej architektúry , fontánami, lavičkami , hudobnými altánmi. Dlaždenie pochôdných plôch sa stáva nevyhnutným. Diferencuje sa cesta pre peších a vozovky. Chodníky sa dvíhajú oproti vozovke. Samozrejme je i odkanalizovanie a verejné osvetlenie. Toto prechádza z pôvodne plynového osvetlenia k elektrickému. Mimoriadnu úlohu začína hrať i reklama. a reprezentačné stvárnenie výkladných skriň : Trhová funkcia je vytlačená z historických námestí na predmestia, vo veľkých mestách do špecializovaných tržníc.

Všetky uvedené premeny sa v mnohých našich mestách uskutočnili zmenou hospodárskeho a spoločenského života i priamo v centrálnych, pôvodne stredovekých priestoroch námestí historických jadier. Čím bolo mesto prosperujúcejšie tým výraznejšie zaznamenalo premeny svojich verejných priestorov.

Zásadné zmeny v obraze našich historických miest prináša až 20. stor. Enormný nárast a zmeny v doprave narušili tradičný spôsob využívania verejných priestorov a pešieho človeka vytlačili do úzkeho koridoru zdvihnutého chodníka popri fasádach. Tak sa pôvodné priestory pešiakov premenili na doménu automobilovej, v niektorých prípadoch i kolajovej dopravy.

Koncom 60-tych a začiatkom 70-tych rokov sa začali v Západnej Európe realizovať projekty obmedzujúce dopravu najmä v historických jadrách formou zkludnenej dopravy a tvorbou peších zón pod vplyvom protestu proti pretechnizovanému prostrediu v záujme ozdravenia životného prostredia a návratu spoločnosti do historických jadier.

Táto humanizácia životného prostredia v rámci socialistického tábora sa prejavila najmä v mestách bývalej NDR. V historických jadrách boli hromadne realizované pešie zóny s vylúčením dopravy, novými bezbarierovými formami dlaždení, inštaláciou stojanových osvetľovacích telies, lavičkami a úpravou zelene .Tým sa postupne vracal život do historických námestí.

Prvé pešie zóny sa u nás realizovali iba administratívnym opatrením a to zákazom vjazdu motorových vozidiel respektíve obmedzením dopravy vo vyhradených hodinách

Takéto obmedzenia našli svoje miesto i v územnoplánovacích dokumentáciách centrálnych mestských zón s historickým jadrom, predovšetkým išlo o v tom čase vyhlásené pamiatkové rezervácie : Banskú Bystricu, Banskú Štiavnicu, Kremnicu, Prešov, Levoču, Bardejov, Kežmarok, Spišskú Sobotu a Spišskú Kapitulú.

Návrat do historického prostredia našich námestí skutočne nastal až po zmene spoločenského poriadku po roku 1989. Popri regenerácii plošnej a priestorovej námestia ide i o pamiatkovú obnovu jednotlivých architektúr a prepojenie priestoru námestia s parterom a vnútroblokmi ho obklopujúcimi. Takmer každé mesto pochopilo hodnotu svojho historického jadra a jeho potenciú..

Regenracie námestí sa uskutočňujú rôznymi prístupmi. Od pamiatkovej obnovy a rehabilitácie historického celku až po úplnú prestavbu a modernizáciu. Jednotlivé možnosti prístupy sme si už rozobrali na predchádzajúcej konferencii o peších zónach. Sú realizované raz s väčšou úctou k hodnotám a odkazu predchádzajúcich generácií, inokedy so snahou o presadenie vlastného názoru. Kde a ako sa čosi dobré , či zlé urobilo nech posúdi dnešná mladá nastupujúca generácia.

BARDKONTAKT 2005

**RESUSCITÁCIA OBCHODU A TRHU V HISTORICKOM JADRE KREMNICE – NÁROČNÁ
ÚLOHA PRE ARCHITEKTA ?**

Ing. arch. Naďa HRAŠKOVÁ, PhD - FA STU - Ústav architektúry II, KOTPP Bratislava

RESUSCITÁCIA OBCHODU A TRHU V HISTORICKOM JADRE KREMNICE – NÁROČNÁ ÚLOHA PRE ARCHITEKTA ?

(Prednáška pre odborný seminár Bardkontakt 2005 – Problematika mestských pamiatkových centier“ – 24.- 25.8.2005 v Bardejove)

Ing. arch. Nad'a HRAŠKOVÁ, PhD

Fakulta architektúry Slovenskej technickej univerzity v Bratislave, Ústav dejín a teórie architektúry, Námestie slobody 19, 812 45 Bratislava, tel.: 02/57276358, e-mail: hraskova@fa.stuba.sk

Téma Kremnice na stretnutiach odborníkov pre pamiatkovú obnovu rezonuje pomerne často, teraz bude zúžená na tému seminára – obchodná a trhová funkcia historických centier miest.

Ambíciou tohto príspevku nie je podať vyčerpávajúci rozbor príčin nefungujúcej obchodnej funkcie v historickom jadre Kremnice, resp. fungujúcej na nedostatočnej úrovni. Je to niekoľko postrehov, poznámok a úvah z môjho takmer 20-ročného pôsobenia v tomto meste ako pedagóga, architekta i človeka, ktorý si ho zamiloval. Ich výsledkom je formulácia okruhov problémov, ktoré som nazvala „háďanka“.

Predovšetkým mám na mysli nedostatočnú „príťažlivosť“ centra, ktoré je však na slovenské pomery absolútne výnimočné. Je kompaktné, so zachovaným systémom hradieb, s úžasnou dominantou hradu nad veľkolepým námestím. K centru sa pripájajú, resp. „spájajú ho so svetom“ tri ulice, ktoré do 70-tych rokov fungovali ako cestné komunikácie. Spomeniem ich neskôr.

Slobodné kráľovské mesto Kremnica, známe svojou baníckou a mincovníckou minulosťou, má centrum, ktoré patrí k jedinečným pamiatkovým rezerváciám na Slovensku. Za posledných 500 rokov (od obdobia svojho najväčšieho rozkvetu v stredoveku) prešlo vývojom, ktorý priniesol zmeny urbanisticko – architektonické a čiastočne i hmotovo- priestorové zmeny, ale základný uličný systém zostal zachovaný. Primárna pozornosť mesta i pamiatkárov je venovaná najhodnotnejším priestorom – mestu v hradbách a hradnému areálu, Kutnohorskej, Križkovej a Dolnej ulici. A na vzhľade jednotlivých objektov je to jasne vidno – mnohé sú obnovené, zrekonštruované, v novom šate...Mesto sa snaží kultivovať priestor aj úpravou povrchov komunikácií, rekultiváciou zelene, drobnou architektúrou. „Miesta“ mesta sa skvejú novotou, privítajú návštevníka a inšpirujú ho k zvečneniu pre rodinný album...Bohužiaľ, veľakrát si len fotoaparát príde na svoje. Návštevník potom „blúdi“ a pátra uličkami po ďalších zážitkoch¹, prehliadka mesta sa dá absolvovať za jeden deň. A potom ísť ďalej a v Kremnici ani neprespať, pretože tu nie je dostatočná ubytovacia kapacita a o úrovni stravovacích alebo zariadení s občerstvením ani nehovorím.

Pre pocity turistu je tak trochu možné použiť slová Teodora Lamoša: „...aj na námestí okrem soboty predpoludním (trh), jarmočných dní a manifestačných zhromaždení rôzneho typu vládne dopravné ticho. Ved' sa už nezatvárajú brány vlastného mesta kľúčmi ako v stredoveku a napriek tomu zostáva Kremnici staré prímerie – ospalá.“²

Okrem významu mesta pre turistický ruch je však prvoradým priaznivý obraz mesta ako rámec života jeho obyvateľov. Má byť pre nich „zdravým, bezpečným, príjemným a stimulujúcim prostredím ich života“. Historické jadro taktiež, aj keď tu platia pre život zdanlivo prísnejšie obmedzenia.

Pri porovnaní s minulosťou – je kuriózne, že kedysi pri plnom využívaní mesta a domov neprichádzalo k takým funkčným a priestorovým devastáciám, ako tomu je v našej dobe. Nevšímam si „modernizáciu“ priečelí, pretože bola robená tak, že „skryla“ minulosť pod novú omietku, kde ju veľakrát objavíme pri prieskumoch.

¹ A to nehovorím podrobnejšie o neústretnom prístupe k návštevníkom (napr. kuriózne limitovaný čas návštevy jednotlivých pamiatok - hradný areál je aj v lete otvorený len do 17,00, pričom Vás na prehliadku po 16,15 už nevezmú, atď.)

² Lamoš, T.: Sídlný zemepis Kremnice, 1948

- **Hádanka č.1:** Bolo by zaujímavé a podnetné (?) porovnať „objem“ legislatívy a početnosť nariadení v minulosti so zložitou schvaľovacím procesom pri výstavbe, alebo obnove domu, resp. pamiatky dnes. Legislatívny proces bol
 - o jednoduchší³,
 - o asi prísnejší,
 - o a určite menej skorumpovanejší ako dnes.
- **Hádanka č.2:** Zistiť lokalizáciu citu – pocitu zodpovednosti, kódovaného v génoch ľudí, spôsobujúceho, že pri prestavbe a modernizácii domu dokázali skĺbiť funkciu domu s funkčnosťou a výtvarným kontextom priestoru mesta, ktorého bol dom súčasťou.
- **Hádanka č.3:** Prečo naši predchodcovia prirodzené dominanty (sakrálne stavby) väčšinou bez diskusie zachovávali a nesnažili sa vytvárať nové (napr. zo svojich domov, alebo „podnikateľských objektov“)?

Počas dejinného vývoja sledujeme kontinuálne prispôsobovanie sa mesta, objektov, priestorov meniacemu sa spôsobu života, aj keď zasahoval pokrok do funkčných štruktúr a zónovaní priestorov mesta.

Často sa pýtame a analyzujeme príčiny tak prudkých zmien v posledných desaťročiach (v porovnaní s tempom zmien napr. v predchádzajúcich storočiach). 20. storočie, nabité expanziou ľudskej vynaliezavosti, egocentrizmu, utrpenia, globálnymi zmenami atď., prinieslo pre našu krajinu ešte čosi navyše – socialistickú epizódu, netrvajúcu z hľadiska storočí dlho, ale s následkami a škodami, s ktorými sa doteraz vyrovnávame a či sa nám to vôbec podarí – nevedno... Najmä zmena vlastníctva objektov priniesla ak už nie ich postupný zánik, tak veľakrát neplnohodnotné „prežívanie“ s novou funkciou⁴.

K problému obchodnej funkcie v historických centrách miest treba uviesť, a toho sme si asi všetci vedomí, že oproti minulosti sa radikálne zmenil spôsob budovania, fungovania a využívania komerčnej siete. Obchodným svetom hýbu supermarkety, ktoré „požierajú“ spotrebiteľa, zlákaného veľakrát reklamou a skrytou obchodníckou politikou. Veľké potravinové samoobsluhy majú doplnkový tovar drogistický, papierenský, prípadné tovary pre domácnosť. Štruktúra sortimentu umožní pohodlný nákup na jednom mieste. Ostatné tovary sa nakupujú v špecializovaných predajniach. Tak je tomu vo veľkých i stredných mestách.

V malých mestečkách, akým je aj Kremnica, majú potom obchodníci nemalé problémy. Malá kúpna sila obyvateľov, nevelké spádové územie (spolu s okolitými obcami do 8 000 obyvateľov) limituje počet obchodov a ich zameranie závisí od podnikateľského nápadu a odvahy.

Konkrétne v prípade kremnického námestia sa 5 rozsiahlych objektov stalo múzeami⁵. Z toho aspoň jeden – č.13 – má polyfunkčnú náplň. Okrem knižnice aj drobný obchod a reštauračné služby. Františkánsky kláštor od zrušenia františkánskeho rádu v r.1949⁶ chátra a je v agónii. Tieto objekty, niekedy až objektové sústavy, pritom tvoria cca 30-35 % zástavby námestia. Kremnické námestie v súčasnosti oživa len pri mimoriadnych príležitostiach, raz ročne pri jarmoku, príp. tradičných festiváloch – Kremnických gagoch pod. ...Oživa len s vynaložením veľkej energie pri príležitostnom dotváraní jeho priestorov provizórnymi pódiami, hľadiskami a stánkami.

Pritom na námestí kedysi fungoval obchod plnokrvne tak, že námestie bolo naozaj centrom mesta. Vie sa, že v pivniciach domov sa čapovalo pivo a víno, ale „na námestí vlastnili domy najmä podnikaví a

³ Pri pohľade na dokumentáciu prestavby domu č.38 na Kollárovej ul. (súčasť dnešnej radnice) z. prelomu 19. a 20. storočia až človeku vyrazí dych, podľa akej jednoduchej dokumentácie dokázali realizovať náročné úpravy domu.

⁴ Viem, že to nemožno generalizovať, lebo aj v tejto oblasti sú plusy i mínusy.

⁵ Treba uviesť, že pre objekty sa tak získali finančné prostriedky pre ich obnovu (Ministerstvo kultúry SR, Národná banka Slovenska)

⁶ 14.1.1949 – Lamoš, T.: Archív mesta Kremnice, Sprievodca po fondoch a zbierkach, Slovenská archívna správa poverenctva vnútra, Bratislava, 1957

bohatí remeselníci (zlatník, mäsiar, tesár, kováč, opaskár, debnár, krajčír, šindliar, stolár, kolár) a teda patrili k tzv. Ringbürgerom⁷

Pritom kedysi bolo zloženie obchodníkov nielen „mapované“, ale aj prirodzene životom – resp. prísnymi pravidlami cechov - regulované. Napr. v r.1631 tu bolo 22 cechov⁸ a umelecké remeslá (zlatníci, rytci, medailéri). Keď boli v r.1872 cechy zrušené, podnikalo sa na základe slobody živnosti a vznikali priemyselné živnostenské spolky.

V priestore námestia existovali ešte do konca 19. storočia mäsiarske „krámiky“ – usporiadané v oblúku pri komunikácii od mincovne k radnici. Okrem toho dominoval a pôsobivo organizoval priestor kostol P. Márie, ktorý už dnes nestojí⁹.

Dnes sa „život“ presťahoval do priestoru Dolnej ulice, kde je väčšina aj obchodov, aj zariadení pre posekanie pri káve. Táto časť mesta poskytuje veľmi intímny a príjemný priestor pre stretávanie sa a komunikáciu. Tu je situovaných väčšina malých obchodov a nakupuje sa tu veľmi príjemne.

Bohužiaľ to nemožno povedať o Kutnohorskej ulici, ktorá kedysi (podobne ako Dolná ulica) bola plná remeselníckych obchodíkov a služieb. V súčasnosti tu okrem pohostinstva „U Štrofeka“ a espressa „Tereza“ nie je nič.

Priestor pre trhovisko vznikol v súčasnosti z časti parkoviska „Jeleň“, juhovýchodne od historického centra. Každodenný trh s ovocím a zeleninou je raz týždenne doplnený trhom s odevmi a obuvou „klasického“ sortimentu – lacné a málo kvalitné. Pritom by bolo možné pri troške úsilia umiestniť stánkový predaj (vo vkusne architektonicky riešených stánkoch) sezónne aj na hlavnom námestí. Pravdaže nie so sortimentom lacných podprseniek a tenisiek. Je pravdou, že preň platia pamiatkové kritériá ochrany najvyššieho stupňa, preto druhým možným miestom situovania takéhoto trhoviska je priestor východne od barbakanu, ktorému dnes „velí“ súsošie partizánskych povstalcov. Už dávnejšie sa uvažovalo o tom, či by nebol možný transfer tejto skulptúry, ale akoby táto odvážna myšlienka bojzlivito sublimovala. Snáď pod vplyvom dedičstva socialistickej minulosti o nedotknuteľnosti monumentov tohto druhu. Pritom je to priestor ako stvorený pre stánkový obchod¹⁰. Je to námestie¹¹, aj keď malé, ale s prirodzenými väzbami na iné priestory, napr. na autobusové nádražie.

Najväčšej pozornosti sa v Kremnici tešia okrem kaviarní (kombinované s pizzeriou a pod.) obchody „secondhand“, ktorých je tu 7 na území PR. Sú predajne, ktoré sa pravdepodobne „nestretia“ ani z malých miest, obyvatel' ich potrebuje mať „k ruke“, ako napr. potraviny, mäsiar¹², drogeria. Ďalšie predajne s iným špecializovaným sortimentom – viď tabuľku¹³:

	Hlavné	Dolná	Kutnohors	a iné	v	Spolu
Second hand	X	X X X X X		X		7
Espresso (+ pizzeria)	X X	X X X X	X			7
Reštaurácia	X X	X X				4
Pohostinstvo	X X		X	X		4
Potraviny M (malé)		X X	X	X		4
Potraviny V (aj s iným tovarom)		X X		X		3
Ovocie + zelenina		X X X				3
Obuv		X X	X			3

⁷ Nemeskürthyová, L.: Kremnické cechy v 15. a 16. storočí, In: Novák, J. a kol.: Kremnica, zborník prednášok z medzinárodného sympózia pri príležitosti 500. výročia kodifikácie banského práva v Kremnici, 17.-19. november 1992, Vydavateľstvo Gradus, Martin, 1992

⁸ 24 mäsiarov, 23 obuvníkov, 11 krajčírov, 7 zámočníkov, 3 garbiari ...Lamoš, T.: tamtiež, str. 128

⁹ Robili sme so študentmi viacero štúdií na nové funkčné využitie, resp. polyfunkciu domov na námestí, ale aj iných objektov v Kremnici. Dokonca sme vydali katalógy ako inšpiračné materiály pre mesto i obyvateľov. Vždy v nich bola navrhovaná obchodná funkcia ako prirodzená súčasť domu, v ktorom sa býva (kedysi v ňom remeselník aj býval).

¹⁰ Dnes je tento tzv. „somárplatz“ miestom posekania našich rómskych spoluobčanov.

¹¹ Námestie SNP

¹² Kuriózne je, že vývoj obchodu s mäsom a výrobkami smeruje v Kremnici k tomu, že tu nebude ani jedna predajňa „čisto“ s mäsom. Zostane len oddelenie mäsa v rámci Jednota na Križkovej ulici.

¹³ Zamerané len na územie MPR.

Papiernictvo		X X		X	3
Predaj sudového vína		X X		X	3
Farby-laky		X X X			3
Drogéria		X X			2
Predajňa mobilných telefónov		X X			2
Lahôdky s mäsovými		X		X	2
Stávková kancelária	X	X			2
Mäsiarstvo		X X			2
Ľudovka (o. s lacným tovarom)		X X			2
Zmiešaný tovar		X	X		2
Banka + bankomat	X	X			2
Lekáreň		X X			2
Kaderníctvo		X		X	2
cukráreň	X	X			2
PNS		X X			2
Predaj mincí a minerálov	X X				2
Kvetinárstvo		X X			2
Fotoslužby	X	X			2
Predajňa pekárenských	X				1
Predaj minerálov	X				1
Odevy		X			1
zlatníctvo		X			1
Autopríslušenstvo		X			1
Predaj plynových bômb		X			1
Sklenárstvo		X			1
Hračkárstvo		X			1
Montáž a predaj dverí		X			1
Kusový textil a kožená galant.		X			1
Metrový textil a text. galantéria		X			1
Vinotéka	X				1
Elektrospotrebiče	X				1
Občerstvenie (stánok)				X	1
Domáce potreby a železiarstvo				X	1
Chovateľské potreby				X	1
Bicykle a športové potreby				X	1
Trhovisko				X	1

- **Hádanka č.4:** Treba „pohnúť rozumom“? Kde sa nachádza tento „rozum“? Ťažko ho jednoznačne lokalizovať. Myslím si však, že by to mala byť úloha územného plánu, resp. „hlavy“ – ktorou je úrad mesta, starajúci sa o výstavbu v ňom. A úrad sú ľudia, skúsení odborníci, s veľkým zaujatím preň. Aspoň – mali by byť...A mesto by malo mať inštitút hlavného architekta. Zatiaľ nemá a či ho vôbec môže v budúcnosti mať, to je otázne.
- **Hádanka č.5:** V tak hodnotnom meste má pamiatkový úrad plnú hlavu starostí a plné ruky práce. Zvládne svoje kurátorské poslanie pri takom množstve a zložitosti úloh?
- **Hádanka č.6:** Záhadnou zotrvačnosťou sa drží pri živote názor¹⁴, že oživenie historických centier je záležitosťou architektov, urbanistov, pamiatkárov, historikov umenia, reštaurátorov. Problém revitalizácie vyústi „len“ do úlohy najmä pre architekta (resp. urbanistu) a pamiatkára. Pritom mnohokrát je energia, vynaložená na skvostné architektonické nápady, stratenou investíciou a život v priestore neprúdi ako by sme očakávali.
- **Hádanka č.7:** Kedy sa do vstupných podkladov riešenia architektonických a urbanistických úloh dostanú okrem grafickej dokumentácie aj rozbor sociológa, ekonóma, prognostika, resp. psychológa?

¹⁴ resp. moja skúsenosť z praxe (i teórie)

Keďže sa mení štruktúra obchodu, nezadržiateľne už nemôžeme stretnúť v meste kožiara, mečiara, zámočníka a iných. Treba vymyslieť niečo „iné“, jedinečné pre mesto a ponúknuť to nielen turistom. Hľadať, možno sa nájde nadiho len jeden človek, čo to skúsi a inšpiruje ďalších.

Realitou súčasnosti je však nerovný zápas vlastníka, veľakrát tvrdohlavého a „odborníka na všetko“ s požiadavkou pamiatkárov a nedostatkom financií. Je to paradox, pretože vlastní (majiteľ) v minulosti tieto problémy zdanlivo nemal – vybudoval sídlo „firmy“ len vtedy, keď si to mohol dovoliť, rešpektoval predpisy „úradu“ a trebárs rodinný podnik ho udržiaval a zveľaďoval.

Áno, sú podporné možnosti (granty, príspevky a pod.), ale administratívny moloch zožiera príliš veľa energie, než aby výsledok bol na požadovanej úrovni a v požadovanom čase. Vznikajú potom stále akoby „insitné“ riešenia, svojpomocná tvorivosť, provizoriá (náš človek je v tomto majster) nekorešpondujúce s charakterom miesta. (príklady z Dolnej ulice). V prípade obchodu nie vhodné prevádzky, málo kvalitný sortiment. Vieme o tom, mnohá energia však, vynakladaná na pamiatkovú obnovu, sa míňa účinku.

Severná časť kremnického hlavného námestia, kresba uverejnená vo Vasárnapi újság 1872/24, str. 283, foto: V. Justová, 1975, PÚ Bratislava

Zhrnuté a podčiarknuté – resuscitácia:

Keďže nemožno vrátiť staré ani nariekať nad stratenou polyfunkčnosťou a malebnou atmosférou starých centier, konkrétne pre Kremnicu by bolo možné:

- obnovenie bývalých historických pivníc s pôvodnou funkciou (pivo a víno),
- predajne výrobkov typických kremnických remesiel z minulosti (keramika, fajky, paličková čipka) – obnoviť pôvodné „krámiky“ na námestí, resp. situovať tu zaujímavý architektonicky pútavý novotvar (myslím, že by to námestie „unieslo“),

- umiestniť tu okrem napr. kaviarničky aj drobné remeselné dielne s priamym predajom týchto výrobkov,
- doplniť zloženie obchodov o antikvariát (nielen knihy, ale aj staré pohľadnice, mapy, plagáty, strelecké terče a pod.), starožitnosti, predaj upomienkových predmetov¹⁵ (nie gýčov!),
- gastronomické prevádzky orientovať na špeciality slovenskej kuchyne, cukráreň na produkty s lokálnym sortimentom,
- urobiť pokus návratu služieb, ako sú hodinárstvo, oprava obuvi, šitie na zakázku,
- usporadúvať nielen raz ročne jarmok na námestí, ale porozmýšľať nad možnosťou aspoň časť námestia využívať raz týždenne ako trhovisko (jeho kultivovanosť sa dá „ustrážiť“),
- zviditeľniť podporou mesta činnosť klubových a spolkových aktivít (v minulosti Kremnice tak významných!!!),
- sprístupniť mincovňu verejnosti (zámer dlhodobo plánovaný...), a to jej historické, dnes už nevyužívané časti,
- ustrážiť využitie františkánskeho kláštora na námestí¹⁶, ktorý by sa mal obnoviť pre lukratívnu polyfunkciu v zmysle ducha 21. storočia. Aj blízkosť knižnice aj iné (ťažisková poloha) ho akoby predurčujú a objekt s náplňou služieb pre verejnosť a to vyššieho štandardu – informačné technológie a podobne. Zároveň kombinovať s prenájmom firmám a možnosť prechodného ubytovania.¹⁷

Záverom chcem citovať z Európskej charty miest, prijatej v Strassbourgu v marci 1992:

„Starostlivosť o architektonické dedičstvo predpokladá vhodnú právnu úpravu, dozor, registráciu a účinné oprávnenia príslušných orgánov. Je nutné podporovať informačnú a vzdelávaciu činnosť, dobrovoľnú účasť a svojpomoc. Nevyhnutný finančný mechanizmus má byť dopĺňovaný partnerstvom so súkromným sektorom, daňovými úľavami, zakladaním nadácií, patronátov, rotujúcich fondov a pod.“

V Bratislave, august 2005

¹⁵ dnes možné vlastne (okrem Mincartu) len v Informačnom centre

¹⁶ aj keď je dnes vlastníctvom rím.- katolíckeho farského úradu, ktorý nemá dosť prostriedkov na jeho obnovu i prevádzku

¹⁷ Spracované podľa materiálu: Nemečková, Pacholíková, Loupancová, Ing.arch. Hubáček, VUT Brno: Filozofia návrhu a aktivačný program funkčného využitia historického jadra, In: Workshop-kremnické námestie, katalóg z medzinárodného tvorivého seminára, 28.6.-5.7.1998, Kremnica-Krahule, Vydavateľstvo STU, Bratislava, 1998

BARDKONTAKT 2005

KULTÚRA KOMERCIE - JASNÉ (NE) JASNOSTI KONZUMNEJ SPOLOČNOSTI

Ing. arch. Norbert DVORČÁK a Ing. arch. Martin VAŠČÁK - FA STU - Ústav architektúry II,
KOTPP Bratislava

KULTÚRA KOMERCIE - JASNÉ (NE) JASNOSTI KONZUMNEJ SPOLOČNOSTI

Ing. arch. Norbert DVORČÁK a Ing. arch. Martin VAŠČÁK - FA STU - Ústav architektúry II, KOTPP
Bratislava

V súčasnosti je potrebné venovať zvýšenú pozornosť vzťahu architektonického dedičstva a komercie. Otázka nového funkčného využitia pamiatok je ťažkým a často diskutovaným problémom. Zvlášť ak ide o pamiatky, na ktoré sa vzťahuje *Zákon o ochrane pamiatkového fondu* č. 49/2002 Zb. Komercia prirodzene atakuje atraktívne historické resp. pamiatkovo chránené prostredie predovšetkým za účelom finančného zisku.

Architektonické dedičstvo prezentuje súbor celospoločensky akceptovaných hodnôt na jednej strane, na druhej strane si vyžaduje vysoké finančné prostriedky pre ich budúce zachovanie. Takmer nepísaným pravidlom sa stáva, že najhodnotnejšie pamiatky sa nachádzajú v miestach s nízkou ekonomickou a vzdelanostnou úrovňou obyvateľstva. (Např. spišské mestá, ... atď)

Preto pre zachovanie pamiatok je **dôležitá integrácia služieb komerčného využitia ako finančného zdroja zabezpečujúceho zachovanie pamiatok**. Základným kritériom je však vypracovanie **zámeru obnovy** na základe kultúrno-historických **hodnôt**. Zámer obnovy, ktorý odráža objektívne hodnoty by mal usmerňovať aj funkčné využitie objektu.

Aj keď je nemožné vysloviť všeobecné pravidlá pre stanovenie vhodnosti komerčných služieb do pamiatok, vo všeobecnosti by mali rešpektovať nasledujúce odporúčania:

> **komercia s rešpektom a mierou**

k dochovanej časti pamiatky vo význame, hmote a objeme (hlavne pri integrovaní služieb s vysokými hygienickými, požiarными predpismi – např. reštaurácie, prechodné ubytovania, ...atď)

> **komercia ako analógia pôvodného funkčného využitia**

(predovšetkých pri nerešpektovaní tejto požiadavky dochádza k neprimeraným priestorovým nárokom, kde výsledkom je deštrukcia podstatnej časti dispozície i vzhľadu za účelom naplnenia požiadaviek novej funkcie)

> **komercia ako doplnková (sekundárna) funkcia**

už v štádiu tvorby konceptu obnovy architektonického dedičstva je nutné si uvedomiť, že komercia plní iba doplnkovú funkciu v objekte. Zohľadňujeme preto jej umiestnenie, polohu a hlavne prevádzkové súvislosti (parkovanie, zásobovanie, odpadové hospodárstvo, ... atď) v rámci riešeného objektu. Pritom vhodnú funkčnú náplň hľadáme na základe existujúcich priestorových možností, nie naopak.

Z hľadiska psychologických potrieb človeka komerčné služby plnia funkciu základných potrieb (stravovanie, pitie, ... atď) kým v porovnaní s kultúrnymi potrebami (poznať kultúrno-historické poznanie, túžba po poznaní kultúry, sa nachádza pod vrcholom Maslowovej pyramídy. Vylúčenie komercie pri riešení obnovy architektonického dedičstva by mohlo ohroziť jej budúcu existenciu. Z tohto hľadiska je potrebné počítať s komerčným využitím niektorých pamiatok ako **vhodného existenčného stimulu**.

Z toho vyplýva, že kultúrne potreby nemožno dosiahnuť bez naplnenia komerčných potrieb. Zároveň však neplatí, že ak integrovaním komerčnej funkcie sa zvýši kultúrne poznanie. Pre motiváciu spoločnosti so zvýšeným kultúrnym povedomím je nevyhnutné vhodné využitie pamiatky v súlade s požiadavkami súčasnej spoločnosti.

Môžeme konštatovať, že pietna ochrana pamiatok formou múzeí môže byť realizovaná iba v niektorých prípadoch, zväčšia pri výnimočných pamiatkach. Vo väčšine prípadov však je vhodné kombinovať muzeálne využitie s vhodným komerčným využitím.

Komercia ako vhodný finančný stimul by mala slúžiť ako **motivačný faktor** zvýšenia atraktivity i návštevnosti pamiatok. Dôležitejším však je **poznanie a pochopenie pamiatok**, čiže ich **prezentácia**. Prezentáciu definuje J. Gregorová ako *vyšší stupeň sprístupňovania, vystavovania kultúrneho dedičstva, ktorý využíva autentické svedectvo originálneho dokladu vo vedecko-umeleckom obraze pôvodnej skutočnosti*. Čiže ide o sčítateľnenie, objasnenie autentickej pamiatky na základe exaktného poznania tak, aby nedošlo k posunutiu, prípadne až k zmene pôvodných významov a prezentácii omylov.

Komplexné chápanie obnovy pamiatok možno definovať ako vzájomný vzťah interpretácie, prezentácie a popularizácie (propagácie).

Interpretáciu pamiatok možno chápať ako vstupnú fázu obnovy pamiatky. Na základe skúmania tímu odborníkov (archeológov, historikov umenia, etnografov, architektov, ...), ktorí prostredníctvom rôznych typov výskumov určia význam, funkčné využitie skúmaného objektu, stavebno-historické fázy, jeho vzťah k širšiemu a užšiemu okoliu v historických súvislostiach.

Prezentácia pamiatok zohráva kľúčovú úlohu v komplexnom procese obnovy pamiatok. V tejto fáze obnovy pamiatok dochádza k „materializovaniu“ interpretácie (obyčajne textov a schém) do trojdimenzionálnej podoby. Pravdivosť prezentácie závisí od výsledkov interpretácie a ich zúžitkovania v návrhu obnovy pamiatky.

Neakceptovanie, resp. vylúčenie tejto fázy často vedie k mylným a nepravdivým prezentáciám. To znamená, že miera uplatnenie autorskej kreativity pri návrhu prezentácie pamiatok musí rešpektovať výsledky interpretácie a častokrát sa im aj podriaďiť.

Fáza popularizácie a propagácie sa viaže na rozdiel od prvých dvoch v priamej väzbe na laickú verejnosť. Jej úlohou je predovšetkým atraktívnym spôsobom sprístupniť prezentovanú pamiatku širokej verejnosti. Tak aby laik vedel odlíšiť pôvodné exaktné (hodnotné) časti originálov od nových doplnených prídavkov. Popularizácia a propagácia je priamo závislá na kvalite prezentácie.

Z tohto hľadiska možno prezentáciu chápať aj ako „didaktickú transformáciu“ vedeckých poznatkov na úroveň laickej zrozumiteľnosti. Pričom nesmie v procese transformácie (zjednodušovania) dôjsť k dezinterpretácii z hľadiska sprostredkovania informácií.

Prezentovaná pamiatka je teda obsahom i prostriedkom prezentácie zároveň. Je nositeľom autentickej podoby a informácii, ktoré sú veľmi náročné pre odvímanie laickou verejnosťou. Preto býva doplnená inými nosičmi, ktoré názorne ilustrujú podstatné časti pre pochopenie vzhľadu, významu a funkcie vnímateľovi. Zvlášť pri archeologických pamiatkach, ktoré sú zachované iba vo fragmentoch.

Najčastejším, pomerne najjednoduchším spôsobom je označenie pamiatky **informačnou** resp. **tabuľkou** resp. **interpretačným panelom**. Tabuľka, ktorá by mala mať zjednocujúci charakter v rámci prezentovanej lokality obsahuje názov, časové zaradenie a stručný popis. Interpretačné tabule sú tvorené kombináciou textu a didaktickej schémy alebo obrázku. Interpretačná tabuľa by mala obsahovať viacero druhov textu (nadpis, úvodný zhrňujúci text a doplnkové detailné texty). Podľa záujmu si návštevník sám volí mieru podrobnosti získania informácií.

Oveľa názornejším spôsobom je prezentácia zaniknutých alebo zmenených skutočností prostredníctvom **modelov**. Či už virtuálnych (vizualizácie) alebo fyzických zmenšení – makiet. Na rozdiel od textového popisu, vyjadruje model pomerne určité hmotovo-priestorové vzťahy, ktoré si vyžadujú vyššiu mieru exaktného poznania. Zároveň model umožňuje jednoduchšie vnímanie hmotovo priestorových súvislostí, zvlášť v prípadoch kedy sú modely prezentované navzájom (pr. prezentácie stredovekých hradov v Branči)

Najvyšším stupňom sprístupnenia informácie je výstavba zaniknutých častí a **modelom v mierke 1:1**. Je to zároveň aj **najriskantnejší spôsob prezentácie**, pretože navodzuje reálnu atmosféru, ktorá si vyžaduje hlboké exaktné poznania. Tento spôsob sa používa predovšetkým ako výskumná metóda v rámci experimentálnej archeológie. Experimentálna archeológia konštruje objekty nie len v pôvodnom vzhľade, ale aj pôvodnou technikou stavania. Tu je dôležité upozorniť vnímateľa, že sa jedná o hypotetické konštrukcie, ktoré odzrkadľujú aktuálny stav poznania. (napr. veľkomoravská archeologická lokalita v Modré, Kláštorisko, ... ai.)

Pri voľbe spôsobu prezentácii zohľadňujeme konkrétnu situáciu prezentovaného objektu tak, aby vložený informačný systém nepôsobil rušivo a bol dostatočne odlišný od materiálu originálu.

V súčasnosti je tendencia zhromažďovať prvky informačného systému minimálne v priamom kontakte s originálom lepšie mimo originálu. Vytvárajú sa obyčajne pri vstupe nástupné objekty tzv. **visit centre**, v ktorom sú sústredené informácie o pamiatke (krátky videofilm, animácie, modelové riešenia vývojových etáp, ... atď). Originál na mieste je ponechaný v stave ako sa našiel bez zbytočných rušivých doplnkov, prípadne s číselným označením, ktoré korešponduje s príručnými fonozariadeniami, alebo s príručnými textovými brožúrami.

K atraktívnym spôsobom prezentácie patria **emocionálne prezentácie**, kde návštevník sa stáva na krátky okamih súčasťou prezentovaného deja. Emocionálne prezentácie sú spravidla krátkodobé a dopĺňujúce ku klasickým prezentáciám založených na racionálnom spoznávaní pamiatok. Pri takejto spôsobe prezentácii sa uplatňuje predovšetkým zážitkové (činnostné) učenie spojené so zábavou, ktoré je veľmi atraktívne pre laikov.

V kontexte emocionálnych prezentácií rozlišujeme emocionálne prezentácia založené historickom kontexte (prezentácia historických udalostí) a prezentácia v novom kontexte. Historické prostredie je atraktívnym miestom pre konanie rôznych kultúrno-spoločenských podujatí, koncertov. atď. Tento spôsob prezentácii v anglicky hovoriacich krajinách je známy pod termínom *Living History*, založený na historickom podklade. V podstate ide o komerčné využívanie pamiatok podľa daného scenára.

Na záver možno zhrnúť, že objasniť jasné (ne) jasnosti pri prezentácii architektonického dedičstva v spektre jeho hodnôt je zložitým a náročným procesom, tak aby nedošlo k dezinterpretácii. Tvorba prezentácie je preto **otvoreným a interdisciplinárnym procesom**, ktorá je výsledkom spolupráce viacerých odborných profesií. Je dôležité si uvedomiť, že nie je ukončeným, a zohľadňuje vždy aktuálny stav poznania. Preto používa minimum deštruktívnych zásahov, tak aby ho bolo možné zvrátiť bez straty pôvodných hodnôt. „Zdravá“ komercia (podriadená celkovému konceptu prezentácie, rešpektujúcej výsledky interpretácie) v rámci pamiatkovej obnovy môže poslúžiť ako vhodný finančný stimul, vďaka ktorému je možné zrealizovať zdarilú prezentáciu, ale aj motivačný faktor, ktorý môže zvýšiť návštevnosť a atraktivitu pamiatok.

BARDKONTAKT 2005

PREJAVY OBCHODNEJ FUNKCIE A REKLAMA V HISTORICKOM VNÚTROBLOKU

Ing. arch. Pavol PAULÍNÝ - FA STU - Ústav architektúry II, KOTPP Bratislava

PREJAVY OBCHODNEJ FUNKCIE A REKLAMA V HISTORICKOM VNÚTROBLOKU

Ing. arch. Pavol PAULÍNÝ - FA STU - Ústav architektúry II, KOTPP Bratislava

Posledné desaťročie 20. storočia sa na Slovensku nieslo v znamení spoločensko-politických zmien, ktorých hlavným znakom sa stala transformácia vlastníckych pomerov. Táto zmena sa neodohrala len v legislatívnej úrovni, ale odrazila sa vo všetkých častiach spoločenského života a ekonomických vzťahoch. Do obnovených historických mestských priestorov sa navrátil život a stali sa opäť komerčne atraktívne. Sivé výklady štátnych maloobchodov sa zmenili na svietiace panely hýrivých farieb a spleti reklám.

Reklama je neodmysliteľnou súčasťou mestského interiéru, ktorý priamym kontaktom s obyvateľmi mesta a jeho návštevníkmi sa stáva nasledovanejšou a najviac prezentovanou stránkou historického jadra. Je to práve reklama a obchodný parter, ktorý spolu s ostatnými prvkami mestského mobiliáru dotvárajú celkového génia loci mesta. Každý si isto spomenie na kontrast medzi obrazom ulíc v starom jadre Bratislavy a obrazom tých ulíc, ktoré sme mohli uvidieť vo Viedni po otvorení hraníc v roku 1989. Dnes už obnovené a komerčne využité jadro Bratislavy zažíva najmä v letných mesiacoch nápor zahraničných návštevníkov. Staré bratislavské korzo opäť ožilo. Napriek nesporným pozitívam spomínaných zmien, komerčný tlak priniesol so sebou aj negatíva a to predovšetkým vo vzťahu k ochrane kultúrnych pamiatok, snahe zachovať pôvodný obraz mesta a ochrane jeho historického prostredia a kultúrno-historických hodnôt.

Obchodné a trhovú funkcie sa v historickom meste sústreďovali predovšetkým na námestia a priľahlé ulice. Komerčné aktivity sa v typickom polyfunkčnom meštianskom dome odohrávali v parteroch domu s orientáciou do ulice. Vnútrotný prejazdny dvor s postranným krídlom bol využitý na hospodárske účely a v zásade bol vždy súkromnou časťou majiteľa domu. Neskorších obdobiach sa najmä v zadnej časti parcely vyvinulo dlhšie obytno-hospodárske krídlo a parcela sa dotvorila tzv. zadným domom, ktorý kopíroval dispozíciu predného obytného domu aj s prejazdom. Spolu s ďalšími úpravami a neskoršími prestavbami vznikol tak typický vnútroblok prístupný zväčša prejazdom. Výsledkom zahusťovania pôdorysu mesta a premeny meštianskeho domu na nájomný dom s väčším počtom bytových jednotiek bola aj zmena základnej dispozície a oddelenie vstupov do komerčných priestorov od vstupu ku schodištu a prechodu do vnútrobloku.

Výstavba nových obytných súborov, sídlisk a naopak zanedbávanie údržby domov v historických jadrách našich miest spôsobilo, že pôvodný bytový fond bol úplne zlikvidovaný a premenený na administratívne, kultúrno-spoločenské, obchodné a výrobné priestory.

V konkurenčnom boji na dnešnom trhu sa všetky komerčné aktivity zviditeľňujú reklamou a práve reklamné zariadenia a dočasné a sezónne stavby výrazným spôsobom ovplyvňujú vzhľad a charakter prostredia chránených území mesta, najmä prostredia verejných priestorov pamiatkovej rezervácie - historických jadier a pamiatkových zón. Preto primárnou snahou zodpovedných orgánov, ktorými je napríklad v prípade Bratislavy MČ BA Staré mesto a KPÚ BA, by mala byť nielen aktívna ochrana materiálnej podstaty pamiatkových objektov, ale aj zachovanie charakteristického obrazu vnútorných priestorov mesta.

Mestská samospráva môže riešiť reguláciu reklamy dvojakým spôsobom. Prijatím kvalitného územného plánu zóny, čo je v našich podmienkach, žiaľ, veľmi zriedkavé, pretože takýto záväzný dokument by okrem iného, určite nevyhovoval lobistickým skupinám investujúcim v chránených územiach. Druhým spôsobom je vydanie všeobecne záväzného nariadenia, ktoré má však len rámcový charakter a povolenia umiestňovania reklamných prvkov sa aj tak vydávajú individuálne po

posúdení zodpovedným oddelením mestskej samosprávy. Ďalším štátnym orgánom, ktorý môže ovplyvniť realizáciu reklamy je pamiatkový úrad, ktorý má však právomoc obmedzenú len na chránené územia a ktorému spracovaný metodický dokument o regulácii zvyčajne chýba, alebo sa premietne do zásad pamiatkovej starostlivosti len v „skrátenej“ forme. „Kameňom úrazu“ býva aj nedostatočná spolupráca spomínaných inštitúcií.

Viacročný nepriaznivý stav v tejto oblasti významným spôsobom ovplyvňuje úroveň prezentácie hodnôt interiérov pamiatkovej rezervácie. V tomto prípade nejde len o obchodné výkladce a reklamné prvky, ktoré sú na stálo umiestňované na fasády historických objektov (aj keď ich forma a prevedenie je vo väčšine prípadov nevhodná), ale o tie reklamné prvky a prejavy komerčných aktivít (stoly, stoličky, stoličky, lavice, kreslá, oplotenia, mobilná zeleň, slnečníky, markízy, pódia, rôzne podlahoviny, samostatne stojace reklamné prvky a pod), ktoré sa považujú za reverzibilné zásahy, a preto sú povolené bez dôrazu na ich umelecké a technické prevedenie, výraz, mierku a umiestnenie.

Zahltenie pešej zóny a príľahlých priestorov parteru aktivitami upriamuje pozornosť investorov aj na komerčne využitie vnútrobloku, ktorému nie je v historickom kontexte takéto využitie vlastné. Napriek tomu rozšírenie pešej zóny o tieto priestory, vytváranie charakteristických zákutí a urbanistických skratiek v historickom jadre je veľmi vítané, ale aj tu musí byť usmerňované zodpovednými inštitúciami. Najčastejšími problémami komerčného využitia a prejavov obchodnej funkcie v historickom vnútrobloku sú:

- Nadmerná koncentrácia reklamných prvkov umiestňovaných na fasáde budov a pred vstupmi do vnútrobloku upozorňujúcich na prevádzky v ňom umiestnené. Reklamné prvky na fasáde ju spravidla absolútne zahlcujú, pričom sú zväčša v nevhodnom materiálovo-technickom a výtvarnom prevedení, s nevhodnou mierkou a umiestnením. Samostatne stojace reklamné prvky síce nezasahujú priamo do materiálnej podstaty pamiatky, ale vytvárajú bariéru pre peší pohyb a optickú clonu, ktorá ako zvyčajne neoplyva estetickými hodnotami.

Michalská ulica, MPR Bratislava

- Reklamné prvky umiestňované do historického vnútrobloku v nevhodnom materiálovo-technickom a výtvarnom prevedení s nevhodným umiestnením a mierkou, pričom práve správna mierka reklamného prvku v stiesnených priestoroch vnútrobloku je veľmi dôležitá.
- Umiestňovanie vonkajších sedení ktorých forma a rozsah nekorešponduje s výrazom a proporciami priestoru vnútrobloku

Obchodná ulica, PZ Bratislava

- Možnosť ochrany priestoru vnútrobloku pred nepriazňou počasia formou zastrešenia. Zakrytie vnútrobloku a vytvorenie ďalšieho vnútorného priestoru je pre mnohých investorov lákavé, ale architektonické a technické prevedenie takýchto konštrukcií je obyčajne výsledkom nepochopenia kultúrno- historických hodnôt objektu, alebo víťazstvom komercie nad zámermi pamiatkovej ochrany.

Ventúrska ul. Bratislava

Vnútrobloky historických súborov sú zväčša výsledkom mnohých prestavieb a rekonštrukcií a aj preto ich objektová skladba a výtvarné riešenie fasád zvyčajne neoplýva takým množstvom pamiatkových hodnôt ako uličné krídla pôvodných meštianskych domov. Napriek tomu sú plnohodnotnou súčasťou chránených architektur a súborov historického mesta.

Zachovanie architektonického dedičstva pre budúce generácie je hlavnou úlohou pamiatkovej starostlivosti. Skutočná pamiatková hodnota jednotlivých objektov môže byť vnímateľná len v kontexte prostredia, v ktorom boli vytvorené, a ktoré spoluvytvárajú. Len účinná ochrana charakteru historických mestských priestorov môže zabezpečiť autenticitu historického sídla. Reklama je len detailom v zložitej štruktúre mestských priestorov, avšak jej vizuálna exponovanosť z nej robí výrazný priestorotvorný prvok. Práve účinná regulácia stvárnenia reklamných prvkov, by mala zabezpečiť jej vyvážené pôsobenie v prostredí.

Použitá literatúra:

GREGOR, P.: *Obnova historických mestských priestorov*, IN. zborník Aktuálne aspekty ochrany a obnovy architektonického pamiatkového fondu na Slovensku, Vydavateľstvo STU, Bratislava 2002, s. 30-44

GREGOROVÁ, J.: *Prezentácia architektonického dedičstva*. 1. vyd. STU, Bratislava, 140 s.

KOL. AUTOROV.: *Historický exteriérový dizajn – vývoj obchodných parterov 19. – 20. storočia na území MPR Bratislava*, MÚOP Bratislava 1992

KOL. AUTOROV.: *MÚOP'97, Prehľad činností a prác za rok 1997 nMestského ústavu ochrany pamiatok v Bratislave*, MÚOP Bratislava 1997

LALKOVÁ, J.: *Parter domu a jeho využitie pre komerčné účely*, Fa STU KOTPP, 1999

BARDKONTAKT 2005

SÚČASNÝ KOMERČNÝ PARTNER HISTORICKÉHO CENTRA VO VEČERNOM OSVETLENÍ

Ing. arch. Beáta POLOMOVÁ, PhD. - FA STU - Ústav architektúry II, KOTPP Bratislava

SÚČASNÝ KOMERČNÝ PARTNER HISTORICKÉHO CENTRA VO VEČERNOM OSVETLENÍ

Ing. arch. Beáta POLOMOVÁ, PhD. - FA STU - Ústav architektúry II, KOTPP Bratislava

Obchodná a trhovú funkcia súčasných historických miest nesie so sebou vlastnú neodmysliteľnú súčasť vnášanú do verejného prostredia – reklamu. Táto ovplyvňuje *obraz mesta – jeho dennú aj večernú podobu*. Umelé osvetlenie na jednotlivých budovách, ktoré sa prejavuje v podobe reklamy a rôznych informačných zariadení, *pretvára* budovy a zároveň *spoluvytvára večerný obraz mesta*; preto zaoberať sa týmto problémom má pre pamiatkovú starostlivosť význam.

V prednáške sa zaoberám vstupnou analýzou uplatňovania svetelnej reklamy v našich historických centrách z pohľadu pamiatkovej ochrany, rámcovým zhodnotením súčasného stavu a návrhom riešenia tejto problematiky. Súčasťou je priebežná obrázková dokumentácia.

Legislatíva

- Regulácia reklamných a informačných zariadení v oblasti pamiatkovej ochrany nie je v legislatívnom smere dostatočne zaradená a formulovaná. Aj keď v „Zásadách...“ sa uvádza, že obsahom zaoberania sa je „... *zachovanie, údržbu a regeneráciu prvkov interiéru a uličného parteru*“ a „*zachovanie charakteristických pohľadov, siluety a panorámy*“, nie je jasný postoj k novým prvkom. V ďalších bodoch Zásad ... sa majú formulovať „*Zásady nasvetlenia - iluminácie historických priestorov a budov, slávnostné a príležitostné osvetlenie, nutné komunikačné osvetlenie (určenie typov a materiálu)* ...“, požiadavky nezahŕňajú informácie k svetelnej reklame, ktorou by bola komercia potenciálne rámcovo limitovaná, vzhľadom ku kultúrno-historickej kvalite chráneného prostredia.
- VZN vydávané a schvaľované mestami a obcami – sú možnosťou pre vyjadrenie spoločenského (mestského) záujmu, aj s uvedením primeranej konkretizácie. Reklame sa však VZN venujú skôr z ekonomického záujmu, a svetelnej reklame z obsahového nároku. Práve tu je legislatívny priestor na prepojenie pamiatkového záujmu a záujmov mesta.
- iné súvisiace oblasti : napr. v doprave zákony o osvetľovaní pozemných komunikácií, svetelná technika, ekonomické požiadavky ... majú priamejší a jasnejší vplyv na svetelnú reklamu ako predpisy a záujmy pamiatkovej starostlivosti

Bez spodobnenia o svetelnej reklame, konkretizovania a objasnenia v zmysle praktickej zrozumiteľnosti pre užívateľa, sú a budú **záujmy prezentácie pamiatok a hodnôt prostredia** v menšine a vždy „slabšie“ voči komerčnej sile, ktorú síce chceme mať prítomnú, ale o ktorej môžeme zároveň predpokladať, že nie je povinná myslieť na celok a vzhľad prostredia, pokiaľ to sama nechce.

Vrstvenie svetelných programov vo verejnom priestore

Návštevník centra má komplexné vnímanie, vidí aktuálny výsledok zložený z viacerých svetelných vrstiev - programov, ktoré sa samozrejme prelínajú:

- verejné osvetlenie (kandelábre a lucerny v podobách historických, historizujúcich tvarov alebo novotvarov)
- architektonické osvetlenie budov – iluminácia (zrealizované buď v zmysle „Zásad...“ alebo nie) a odrazy z ich fasád
- veľké výklady parterov budov

- reklamné a informačné zariadenia
- iné, ako sú napríklad krátkodobé požiadavky komercie: osvetlenie v stánkoch, svetelné atrakcie, vianočné osvetlenie, osvetlenie pódíí ...

Svetelné vrstvy nielen osvetľujú, ale sú samy pútavým zdrojom svetla. Ich účinky na viditeľnosť sa spočítavajú, čoho dôsledkom pre obraz parteru sú najčastejšie prejavy „boja svetelných bodov o miesto“: neusporiadanosť, náhodilosť umiestnenia v oblasti kordónovej rímsy domov, viac obsahová ako priestorová informácia, vizuálne premodelovanie budovy..., zmiznutie architektúry budovy – budova pôsobí ako nosič reklám, potretie intenzity verejného osvetlenia, potretie iluminácie budov,.... a podobne.

Analýza druhovosti príkladov:

Rámcovo môžeme svetelnú reklamu využívajúcu umelé osvetlenie rozdeliť:

- svietiaci z vlastného zdroja
 - o písmenková
 - o plošná, na fasáde
 - o plošná, kolmo k fasáde
 - o výklady (vnímané ako svietiace plochy v parteri)
 - o okná nad parterom (v zámerne vytváraných prípadoch)
- osvetlená z vonkajšieho pridaného zdroja (čo tvorí vizuálnu záťaž cez deň)
 - o osvetlená bez pridaného zdroja (len z verejného osvetlenia a odrazov)
 - o písmenková podsvietená
 - o plošná, na fasáde (zdroje na fasáde aj mimo nej)
 - o plošná, kolmo k fasáde (včítane vývesných štítov)
 - o veľkoplošná, rôzne druhy až po prekryv celej fasády
- kombinovaná

Tieto delenia tu ďalej nerozvíjame na druhovosť zdrojov a materiálov reklamy, pre rámcovú orientáciu z hľadiska komerčného parteru je rozdelenie postačujúce.

Náčrt riešenia tejto problematiky

- Svetelná reklama, reklamné zariadenia všeobecne, nie sú dlhodobými prvkami v parteri historických miest. Tvoria síce menlivý, ale aktuálny obraz a spolu dotvárajú identitu. Toto má podstatný význam pre návštevníka, ktorý nie je častým frekventantom daného miesta. Časová menlivosť a reverzibilitnosť reklamy voči objektom by nemali byť ospravedlnením pre nezáujem, tak v pamiatkovej starostlivosti ako aj v správe mesta. Odborné podklady PÚ by sa mali stať podkladom pre schválenie záväzných nariadení obce. Imidž komercie verzus imidž mesta je pozitívne riešiteľný.
- Spolupôsobenie vrstvenia svetelných zdrojov, tak ako sme uviedli, je dôvodom, aby pri riešení úloh smerujúcich k regulácii bola prizvaná aj profesia svetelnej techniky. Svetelná technika v tomto prípade pomáha „kvantifikovať“ problematiku svetla, ktorá tvorí základ dohovoru medzi požiadavkou a realizáciou a prípadnou kontrolou. (Vid' prednáška Bardkontakt 2004: Večerný obraz historických priestorov v HJ, 1. a 2. časť.) Na druhej strane výsledky technologického vývoja v tejto oblasti nie sú nezaujímavé pre kvalitnejšie riešenia aj v oblasti reklám v historickom prostredí.
- Pozorovania ukazujú, že upútavka so silnejším svetlom akoby znamenala väčšiu komerčnú silu. Zrejme sme v etape „pred samokultiváciou“ kultúrnej reklamy v HJ. Vôbec odpoveď na otázku - čo je ešte v svetelnej reklame znesiteľné, akceptovateľné a kultúrne v historickom kultúrnom

prostredí - je ťažká. Sme iste aj na poli estetického hodnotenia. Na druhej strane máme pred sebou banalitu, lacnotu, realizačnú hrubosť, amatérčinu, mnohé z toho neoprávnene schované za ekonomickú efektívnosť. (Návštevník však vníma malosť, nedbalosť, provinčnosť – čo pôsobí v konečnom dôsledku proti samej komercii.) Práve preto má v určitom období vhodne zvolená regulácia zo strany mesta svoje opodstatnenie, ktorou prejaví svoju mieru benevolencie alebo opodstatnenú mieru prísnosti.

- Ako teda formulovať VZN alebo texty v Zásadách..? Poznámky :
 - o večerný obraz daného prostredia – musí mať koncepciu, v ktorej sa stanoví aj výrazovo–estetická línia uplatňovania reklamy;
 - o regulácia by mala byť odstupňovaná závažnosťou (nedovolené, prípadne prikázané) alebo odporúčaním a to podľa významovej dôležitosti územia; osvetlenie nesvietiacich nadpisov spoluzabezpečuje aj verejné osvetlenie;
 - o určitá praktická skúsenosť poukazuje na to, že slovná formulácia opisom svetelných účinkov nepostačuje, („teplé svetlo“- môže mať odlišný výklad pre investora), preto je vhodné určité požiadavky regulovať cez kvantifikáciu veličín, hlavne jas;
 - o stanovenie štandardu miesta; napríklad: tabuľový alebo písmenkový nesvietiaci nápis + vývesný nesvietiaci štít + svietiaci výklad; ďalšie iné svietiace reklamy by mali byť regulované veľkosťou jas, dynamikou aj proporciami svietiacej plôch aj farbou svetla
 - o do celkového pôsobenia reklamného zariadenia treba brať do úvahy fasádne ukotvenie a vzhľad prídavných osvetľovacích telies
- V záujme riešenia problematiky večerného obrazu našich pamiatkových rezervácií, včítane svetelnej reklamy, bude vhodné usporiadať medziodbornú diskusiu, v ktorej sa uvedú i porovnania so zahraničím (Rakúsko, ČR) a nájsu konkrétne návody na metodické postupy.

Fasada posobi ako nosič reklám

Reklama a hrubo osadené osvetlenie prekrývajú povodne tvaroslovie

Prekrývanie svetelných zámerov- zdôraznenie vstupu vs. štítové svietiace reklamy s vyššou intenzitou.

BARDKONTAKT 2005

MERCATTO - PULZUJÚCE MESTO

Ing. arch. Silvia BAŠOVÁ - FA STU - Ústav architektúry II, KOTPP Bratislava

MERCATTO - PULZUJÚCE MESTO

Ing. arch. Silvia BAŠOVÁ - FA STU - Ústav architektúry II, KOTPP Bratislava

Trhové námestie

Pulzujúce miesto, miesto deja, miesto stretnutia, miesto obchodu...

Trh, výmena tovaru v exteriéri scény námestia

Pohyb, dynamika aktivít, čas na obchodovanie

Umyť dlažbu a utíšiť dej, siesta a príprava na kultúrny podvečer

Rím, Benátky, Viedeň, Bratislava, Trenčín, Trnava,...mestá s trhovými námestiami

Piazza Navona, Campo dei Fiori, Graben, Hlavné námestie,... námestia s trhovou funkciou

Aupark, Galéria Alberto Sordi, Polus – center, ...obchodné centrá s interiérovými dvoranami

Profánna obchodná funkcia na kultúrnom póle mesta, na námestí.

Mercatto

Mercatto

Mercatto

Tam, kde pulzuje mestský život...

Námestie ako urbánny pól je v jadre urbánnej osnovy, v strede diania mestskej štruktúry, v centre pozornosti domácich obyvateľov i návštevníkov mesta. Je to miesto vyvrcholenia dejov vnútromestskej štruktúry. Námestie v centre tvorí trvalú urbánnu scénu. K „hlavnému námestiu“, k tomuto priestorovému jadru, graduje spleť ulíc a menších uzlov ako svojmu stredu, k cieľu dynamiky pohybu v útrobach urbánnej štruktúry. Kompozícia navádzania k tomuto pólu diania sa uskutočňuje gradáciou, rytmom, akcentami a dominantami až po jej ideové a hmotovo – priestorové vyvrcholenie.

Najkompaktnejšie sú historické jadrá miest a najčitateľnejšia je ich cesta k jadru, k námestiu. HJM sú základom našich i ostatných európskych miest, na ktoré sa v dejinnom vývoji nabaľovali ďalšie vrstvy urbánnych celkov.

Dnešná urbánna kultúra, napriek novinkám a možnostiam technického rozvoja spoločnosti s priemetom do štruktúry mesta, sa vytrvalo obracia k HJM ako modelovej osnove s prítomnosťou **klasických urbánnych princípov**. Potreba istoty a aplikácie princípov klasického mesta sa prehĺbuje v dnešnej spoločnosti spolu s vykročením do virtuálnej reality moderného človeka, viazaného na počítačovú sieť.

Námestie je i v dnešnej pulzujúcej dobe overeným priestorom, pevným bodom, urbánnou istotou, ktorá akoby nepodliehala času. Námestie, trvalá urbána scéna, je centrom pozornosti mestského človeka a zároveň cieľovým priestorom – miestom spočinutia. Táto istota, tento pevný bod mesta súvisí aj s funkčným určením jeho priestoru. Historický vývoj stabilizoval **tri základné funkčné typy** námestí:

- obchodné
- spoločensko - reprezentačné a
- spoločensko – sakrálné.

K týmto typickým funkciám sa pridružujú ďalšie, resp. dotvárajú škálu variantných kombinácií, ako napr.:

administratívne, kultúrne, športové, relaxačné, hotelové,...

Prílišná pestrosť funkcií nie je znakom kvality, pretože odoberá námestiu silu hlavného funkčného motívu. Jasnosť hlavného funkčného zamerania, jeho výraznosť a zmysluplnosť pomáha identifikovať jeho charakter a vyniknúť v danej mestskej štruktúre.

Námestie je v srdci vnútromestskej štruktúry, v ťažisku jeho prevádzkových vzťahov. Vyvrcholenie urbánnych vzťahov na hlavnom námestí je zároveň vyjadrením ukončenia kompozičných zámerov. Jasná dominancia vertikál v jadre smeruje k hlavnému námestiu a signalizujú jeho polohu. Dominantnosť vertikál však dáva signál aj o funkčnom vyvrcholení vnútromestských vzťahov. Kulminácia väzieb urbánnej štruktúry sa prejavuje:

- gradáciou objemov
- rytmizáciou a akcentáciou prvkov
- dominanciou solitéru, resp. skupiny objektov.

Bratislava

Hlavné námestie, centrum diania urbánnej štruktúry, miesto stretnutia

naše mesto,

známa dlažba, známe sedenia,

miesto, kde sa stretávame s priateľmi, naše malé **Hlavné námestie**. Jeho poloha, jeho malebnosť, jeho proporcie a funkcia sú navrstvené v dejinnom vývoji mesta. Jadro v pôvodných štyroch bránach bolo charakteristické dvoma obchodnými cestami: olomouckou a nitrianskou v trase Michalskej a Laurinskej ulice. Spájali sa pri Vydrickej bráne a smerovali k dunajskému brodu. Na ich vnútromestskej spojnici vzniklo Hlavné námestie. Bolo reprezentačné s radnicou, kostolom, palácami a trhovou funkciou. Základný tvar štvorcového námestia bol scénou deja, ktorý sa tu odohrával, a na ktorý dnes nadväzujeme. Pôvodná funkcia je dnes animovaná v čase slávností a sviatkov (Korunovačné slávnosti, Rytierske slávnosti, Vianoce Veľká noc,...) a prechádza ďalej do predajných stánkov a exteriérového sedenia cukrární a reštaurácií čase letnej sezóny.

Bratislava, Hlavné námestie, obnova trhovej funkcie v podobe dočasných stánkov

Idem mestom,

letná páľava, množstvo prúdi ľudí sem a tam.

Kúpim priateľom milé suveníry a idem si sadnúť.

Chcem cieľ, chcem si oddýchnuť a niekde v klude spočinúť.
Tieň, fontána, studená cola a dlho odkladaný dialóg v kresle obľúbenej kafetérie...
Konečne som tu. Na Hlavnom. Na námestí.

Mercatto

Trhové námestie,

miesto obchodu, výmeny tovaru, predaja, nákupu, miesto stretnutia.

Toto pulzujúce miesto sa vytváralo na križovatkách obchodných ciest, v mestách, mestečkách i na dedinách. Miesto v centre urbánnej štruktúry, v centre mestského jadra.

Hoci obchod a trh nie sú najvyššími funkciami v hodnotovom význame organizmu mesta, sú v jeho centre, sú v priestore námestia a sú vyhľadávanou a životodárnou funkciou.

Mestá sú prirodzene centrované k svojmu vyvrcholeniu, signál veže kostola so sakrálnou funkciou orientuje k duchovnému strediu. Na kostol sa môže viazať zvonica, kláštor, seminár, farské budovy, knižnice....spolu tvoria sakrálny pól mesta.

Ďalej kultúrne – spoločenské funkcie: galéria, divadlo, múzeum, archív,...miesta umelecké, miesta povznesenia ducha, miesta tradícií i nových tvorivých aktivít sú istotou centrality vnútorného mesta, sú výrazom kultúrnosti predošlých generácií i novej mestskej society. Svojím významom patria na námestie, do centra, do vyvrcholenia vnútramestských vzťahov.

Tretou sférou je reprezentačno – spoločenská funkcia na námestí, zastúpená radnicou a jej súvisiacimi úradmi, ale aj iné správne orgány ako ambasády, veľvyslanectvá, domy kultúry iných krajín,...

Námestia malých miest majú len hlavných reprezentantov daných funkcií na svojom námestí.

Námestia väčších miest majú viaceré námestia s rozlíšením významu funkcií.

Námestia veľkých miest majú námestia sakrálna, spoločenská, kultúrne, reprezentačné, trhové, a tiež námestia s mixitou funkčného významu.

Pulzujúce miesto.

Trhové námestie, prúd ľudí sa mieša sem a tam. Kupujú, jednajú sa, diskutujú. Osobné stretnutia a riešenie každodenných potrieb.

Na námestí?

Áno, v správnom čase a správnom spôsobom. Sobotný dopoludňajší trh: ovocie, zelenina, ryby, ...ale aj šaty, plavky, bižutéria....

Áno na námestí. Práve tam prebiehala v dejinách miest výmena tovaru, neskôr trhové obchodovanie. Námestie bolo oddávna uzlom, križovatkou obchodných ciest, miestom zastavenia pre trhové aktivity.

Súčasný podoby trhových uzlov:

- trhové námestie v jadre mesta

je klasickou podobou trhového priestoru, miestom stretnutia, pulzujúcim uzlom vnútorného mesta, obľúbeným priestorom obyvateľov i návštevníkov pre trhy, nákupy, stretnutia, je pólom živosti a výrazom každodennosti v najexponovanejších polohách mesta

- trhová križovatka

je miestom trhu v širšom centre mesta s aplikáciou trhových aktivít, chýba tu však urbánny rámec, takéto trhoviská sú umiestnené na voľnom nezastavanom priestore, okolitá zástavba je akousi náhodnou podobou miestnej urbanizácie, nastáva tu rozpad urbánnych väzieb námestia a prevažuje zjednodušený nákup nad kultiváciou obchodných aktivít

- trhová periféria

je miestom trhu na okraji veľkomiest, priestorom bez urbánneho určenia, voľným priestranstvom bez organizovanej prevádzky, je to strata kultúry trhoviska, strata urbánnej istoty a podstaty stavby mestskej štruktúry.

„Námestie svojou vonkajšou podobou i vnútornou organizáciou všetkých procesov sprítomňuje a formuje poriadok, významovú a funkčnú štruktúru jeho jednotlivých častí a objektov. V organizme mesta by námestie malo tvoriť uzlový priestor

- 1.) najvyššej koncentrácie a integrácie funkcií
- 2.) dostatočnej rozmanitosti a premiešania funkcií
- 3.) prevádzkovej rôznorodosti
- 4.) intenzívnej väzby s ostatnými zónami mesta.

Dôležité je uvedomiť si, že námestie žije nielen obchodmi a reklamami, ale predovšetkým stretávaním sa ľudí. Živé a rozmanité námestia priťahujú ešte viac život, mŕtve a jednotvárne život odpudzujú.“(C1)

Rím**Campo di Fiori**

Trhové námestie v centre Ríma, na spojnici medzi riekou Tiber a Corso Vittorio Emanuele.

Blízkosť paláca Cancelleria a paláca Farnese.

Navona a Fiori, dve najznámejšie trhové námestia ako dva lúče od osi Vittorio Emanuele.

Skladačka domov s okenicami v pastelových ružových farbách omietok sú kulisou trhu.

Je sobota dopoludnia. Horúci vzduch a picie fontány. Svetlo a tieň, chládok a zastavenie.

Trh na Fiori oživa, hrozno, broskyne, olivy a banány, mango a figy,....paradajky, ryby, raky.

Nakupovanie a dohadovanie ceny, myšlienka na prípravu obeda a tašky plné tovaru.

A tento dej v scéne kulisí rímskeho námestia. Akcent sochy a pozadie renesančných domov, väzba na Tiber, Corso a Navonu.

Rím, Campo di Fiori, „ľudové trhy“ uprostred obytnej štruktúry v centre mesta

Rím, Campo di Fiori, akcent sochy na trhovom námestí, dôležitosť tieňa pre trhové stánky

Rím, Campo di Fiori

Trh na námestí?

Hodí sa to vôbec? V Ríme, Prahe, Benátkach, vo Viedni, v Bratislave?

Nie je to málo? Nezaslúži si námestie vznešenejšiu funkciu, slávnostnejší charakter?

Z histórie funkcií na námestí zistíme, že obchod a trh určovali mestské uzly, dávali mestám podobu, modelovali okolitú zástavbu a boli vyvrcholením starých obchodných ciest.

Áno, mercatto má svoj význam a miesto na námestí aj dnes. Oživuje, spestruje mesto, dáva mu sviežosť, ruch a charakter.

A nie je námestie ako námestie. Sú trhové námestia, sú spoločenské námestia s občasnými trhmami. A sú námestia reprezentačné, kultúrne a sakrálné s inými atribútmi, s inými funkciami a prioritami, tam trh nepatrí. Ale práve pestrosť a komplementarita námestí je hodnotou mestských jadier, výrazom vrstevnatosti mesta a pestrosti života.

Použitá literatúra:

1. Halík, P., Kratochvíl, P., Nový, O.: Architektura a město. Academia Praha, 1996.
2. Krier, L.: Architektura volba nebo osud. Academia Praha, 2001.
3. Kolektív autorov kuas FA STU: Urbanistické hľadiská formovania mesta. Vydavateľstvo STU Bratislava, 1999.
4. Sitte, C.: Stavba měst podle uměleckých zásad. ARCH Praha, 1995.

Citácie:

C1. Sopiřová A., : Ťažiskový priestor v celomestskej urbánnej štruktúre, In: zborník z konferencie: „Námestie, priestorový pól mestskej štruktúry.“, máj 2005 FA STU

BARDKONTAKT 2005

**ZA ČÍM DNES DO MESTA ? MESTSKÉ PAMIATKOVÉ CENTRÁ MEDZI MINULOSŤOU
A SÚČASNOSŤOU.**

PhDr. Magdaléna KVASNICOVÁ, PhD - FA STU - Ústav architektúry II, KOTPP Bratislava

ZA ČÍM DNES DO MESTA ? MESTSKÉ PAMIATKOVÉ CENTRÁ MEDZI MINULOSŤOU A SÚČASNOSŤOU.

PhDr. Magdaléna KVASNICOVÁ, PhD - FA STU - Ústav architektúry II, KOTPP Bratislava

Jako trun dobra, to jest Jeruzalem, jako sídlo zla, to jest Babylón, Město je ve středověké Evropě vždy symbolem neobyčejnosti.

Jacques Le Goff (1)

Úvod

„Ideme do mesta.“ Keď u nás zaznela táto veta, bolo jasné, že sa ide nakupovať. Dnes táto veta asociuje skôr predstavu vybavovania v banke, prechádzky alebo posedenia na korze pri šálke kávy či pohári vína či piva. Prízemia a poschodia starých domov v historickom jadre mesta obsadili bankové a poisťovacie spoločnosti, luxusné značkové predajne kozmetiky a textilu. Kaviarne, reštaurácie, puby, bary, picérie sa vyrojili z interiérov a ovládli ulice, chodníky a námestia. „Konečne sme svetoví“, pomysli si každý, kto má ešte v pamäti šedivé ulice, ktoré sa vyprázdňovali úderom šietej hodiny, či nudné výklady, vystavujúce monotónny tovar národných a štátnych podnikov.

Silnejšie monofunkcie historických jadier našich miest a postupné vytesňovanie či likvidácia drobnejších prevádzok a obchodíkov, ktoré určovali kolorit každého mesta, sú symptómami procesu globalizácie, ktorý zasiahol plnou silou aj v krajiny, donedávna izolované za železnou oponou. Proces globalizácie determinovaný predovšetkým hospodárskou súťažou má dopady aj na naše mestá.

Ekonomické zmeny priniesli zmeny aj v sociálnej a kultúrnej oblasti, v životnom štýle a sociálnom správaní. Aké to má dôsledky pre urbanizmus a architektúru miest, ktoré majú pamiatkovo chránené centrá ?

Ak chce súčasná pamiatková starostlivosť na Slovensku byť rešpektovaným partnerom v rozhodovaní, je potrebné, aby jej protagonisti sledovali aktuálne spoločenské trendy a aktívne participovali na kritickej reflexii o vývoji sociálnych, kultúrnych a priestorových fenoménov mestských sídel. Diskusia je zatiaľ skôr doménou filozofov, sociológov, politológov, ekológov, umelcov, ekonómov, urbanistov a architektov ako pamiatkarov. (2) V súčasnej situácii atomizácie a relativizácie hodnôt a presadzovania privátnych a skupinových záujmov iba v tvrdej diskusii vykryštalizujú argumenty a získa pamiatková starostlivosť spojencov na obranu verejného záujmu zachovať pamiatkové hodnoty a kultúrnu identitu našich miest.

Súčasnosť a budúcnosť mestských sídelných štruktúr

Súčasná teoretická a politická diskusia o budúcnosti mesta v zahraničí oscilujú medzi scénarom obdivujúcim urbánnu kultúru ako miesto globálnej spoločnosti budúcnosti a scénarom, predpovedajúcim jej začínajúci úpadok a rozpad spoločenského významu mesta. V čase globalizácie sa táto diskusia dotýka jednej z najpodstatnejších otázok - otázky ľudského spolunažívania. Monika de Franz a Michael Hölzl v zaujímavej sociologickej štúdii Stadt und Utopie uverejnenej v najnovšom monotematicky orientovanom čísle časopisu Kunst und Kirche (3) venovanom budúcnosti európskej mestskej kultúry si v tejto súvislosti položili otázku, či je možné spoločensky spolunažívať a konať v situácii bezmocného pocitu jednotlivca voči stále neprehľadnejšej sieti zdanlivo automaticky fungujúcich inštitúcií. (4). V ich analýze vývojových trendov západnej mestskej kultúry možno zaznamenať od začiatku deväťdesiatych rokov minulého storočia paralely s našou situáciou.

Hospodársky determinovaná globalizácia formuje priestorové, kultúrne a sociálne fenomény rozvoja mesta. Podľa autorov sa suburbanizačné procesy a vznik nových monofunkčných urbanistických celkov (vilové štvrte, sídliská) asociujú s vymieraním miest ako priestorových socializačných centier. Prebieha sociálny proces vyhánania ekonomicky horšie postavených spoločenských vrstiev z historických centier miest osídľovaním strednou vrstvou a proces deštrukcie sociálnej siete vzťahov prostredníctvom komercializácie („Vermarktung“) tejto špecifickej urbánnej kultúry. Proces postupného uvoľňovania a vymierania miest už v podstate začal. Dôchodcovia, chudobnejšie vrstvy predávajú svoje byty v centre mesta z dôvodov ich ekonomickej neudržateľnosti. Plánované postupné zvyšovanie a uvoľňovanie cien nájomného v Českej republike, ktoré schvaľovala česká vláda premiéra Paroubka v júli roku 2005, bude mať za následok akceleráciu tohto procesu. Ekonomická sila mesta a atraktivita historických priestorov v centre bude mať dopad na výšku nájomného. Tým sa cieľom na „trhového inscenovanie“ („marktgerichte Inszenierung“) mestskej kultúry ako súčasti podpory miestneho hospodárskeho rozvoja. Tento trend je zachytiteľný aj v slovenských mestách. V pozitívnom smere najmä v „objavovaní“ historickej pamiatkovo chránenej urbánnej štruktúry komunálnymi politikmi ako potencionálneho zdroja finančných príjmov z turizmu ako dôležitého faktora hospodárskeho rozvoja mesta. V negatívnom zmysle vo vysokom daňovom zaťažovaní vlastníkov a nájomcov nehnuteľností v historických centrách, alebo predaji objektov v atraktívnych lokalitách historických centier súkromným podnikateľom bez špecifikovania podmienok verejného záujmu, vrátane pamiatkového (5). Privatizácia verejných priestorov napríklad prostredníctvom obchodných centier alebo aj pouličných kaviarní spája prístup k verejným priestorom s konzumom a tým vylučuje finančne slabšie vrstvy z hry.

Sociálno-priestorová segregácia jednotlivých mestských štvrtí realizovaná podľa hospodárskych funkcií a výšky príjmu sociálnych vrstiev ústi do fragmentarizácie mestskej spoločnosti. Tým sa likviduje typologická diverzita mestskej štruktúry. Podľa architekta Léona Kriera „*místo aby byla povzbuzována organická integrace všech funkcí města, politika zón prosazuje jejich mechanické odtržení.*“ (6). „*Ani historické centrum s monumentálním formátem, krásou a důstojností by „nepřežilo“, kdyby bylo proměněno na čisté rezidenční, obchodní nebo jen zábavní oblast. Koncentrace jedné funkce nemůže vytvořit pravou monumentalitu (a) „jediná užitková funkce nikdy nevytvoří odpovídající typologický potenciál...“*“ (7)

Podľa autorov štúdie tlak globálnej hospodárskej súťaže determinuje všetky politické a sociálne predsavzatia. „*Globalizácia svetového hospodárstva vedie k úpadku mesta ako spoločenského centra, kde sa stretávajú ľudia rôznej kultúrnej a politickej proveniencie.*“ (8)

Korene európskej mestskej kultúry

Napriek všetkourčujúcemu tlaku hospodárskej súťaže a postupujúcej globalizácii, sú európske mestá ešte stále veľmi komplexné spoločenské jednotky. Napriek najnovším trendom európskej komunálnej politiky orientovanej na americké vzory svojou diverzitou, spoločnými dejinami a intaktne zachovanými mestskými centrami predstavujú európske mestá protiklad sociálnej fragmentácie amerických miest. Príčiny vedú do minulosti a do dejín európskeho inštitucionálneho dedičstva.

Európske mesto vzniklo z dvoch koreňov – z antickej prehistorickej tradície a z veľkej vlny zakladania miest, ktorá v celej Európe na sever od Álp prebehla v 12. a 13. storočí. Základy väčšiny stredoeurópskych miest boli položené niekedy medzi rokmi 1240 a 1280 ako počiatok veľkolepého, ale veľmi neistého obchodného projektu. „*V 13. storočí se završila středověká revoluce, v níž můžeme hledat začátky mnoha moderních institucí a pohledu na svět, jež dodnes tvoří jádro evropského kulturního dědictví.*“ (9)

Významný český historik Václav Treštlík nazýva tento spoločenský proces, vyznačujúci sa javmi ako kolonizácia a vznik miest prvou modernizáciou Európy. Európa si začala budovať svoj poriadok od jednotlivca zdola, jednak slobodou obdarovaného a jednak si ho vydobývajúceho v stále početnejších „ostruvcích pozitivní deviance“, v mestské obci, ve svobodné obci žáku a učitelu – na universite, v purkrechtňní vesnici, ve šlechtické zemské obci“. (10) „*To vše se zrodilo z „feudální anarchie“, „pěstního práva“, hobbsovského boje všech proti všem, když se rozpadli poslední*

struktury starého, ešte pozdne antického poriadku „svetového“ impéria, udrzovaného Karlem Velikým a jeho nástupci. To co vtedy vznikalo vedlo velmi rychle k jakési „první průmyslové revoluci“, která pokryla větší část evropského poloostrova hustou sítí svobodných měst vyrábějících a směřujících v rámci peněžního hospodářství podřizujících si stále více všechny struktury středověké agrární společnosti. Peněžní hospodářství předpokládá svobodný trh a trh předpokládá svobodného účastníka trhu. Byla to tedy zase svoboda, která zavedla Evropu na cestu hospodářského rustu, která z ní od konce 15. století činila pána světa.“ (11)

Európske mesto od 11. storočia berie na seba rolu vodcu, kvasu, hybnej sily. Osvedčuje sa v oblasti ekonomickej hlavne ako miesto remeselnej výroby a tovarovej výmeny, ako obchodný uzol. (12) Alfou a omegou vzniku mesta bola spoločenská delba práce (oddelenie roľníka od remeselníka), výroba a obchodná výmena výrobkov a tovarov. Základným predpokladom jeho slobodného rozvoja bolo udelenie mestských práv, nazývaných mestskými slobodami (!) trhového, míľového práva a oslobodenie od mýtnych poplatkov. Mestské slobody symbolizuje a trhové právo v meste označuje socha rytiera Rolanda. „Kde stojí Roland, tam vznikne Európa“. (13)

Modernizačné procesy, šíriace sa vtedy zo západnej Európy sa stretli s vnútornými premenami aj uhorskej spoločnosti. Výsledkom bola celková modernizácia takého rozsahu a intenzity, ktorú je možné zrovnáť iba s modernizáciou 19. storočia. Vtedy vznikli mestá a dediny v takej podobe, ktorú si dedina zachovala vlastne až do povojnovej doby a mestá do 60. rokov 19. storočia, kedy väčšinou zbúrali svoje hradby. Budovanie kultúrnej krajiny sa vlastne vtedy dokončilo. Ďalšie zásahy do nej prinieslo až 18. a 19. storočie a dnešná doba so svojou antiekologickou bezohľadnosťou.

Trhové námestie – obchodné centrum stredovekého mesta

V prostredí stredovekého mesta sa rodili základy občianskej spoločnosti a polarita vzťahu medzi súkromným (mešťana) a verejným (záujmy mestskej komunity), medzi rodinou a politikou, medzi osobným a obecným... Historický mestský urbanizmus a architektúra je výrazom meniacich sa sociálnych vzťahov v priebehu vývoja sídla. Typológia pôdorysov je veľmi rôznorodá. Napriek existencii základných schém zakladania mestského pôdorysu, zohrávali dôležitú úlohu aj individuálne prírodné podmienky, návaznosť na obchodné cesty, zabezpečenie podmienok na remeselnú, obchodnú činnosť, bývanie, spolužitie a potrebnú ochranu. Veľkú väčšinu severomoravských a severoslovenských mestských pôdorysov, ktoré využívame ako príklady, možno označiť za gotické s charakteristickým usporiadaním snažiacim sa o racionálne usporiadanie sídliska. Pôdorys sa nemenil až do konca 19. storočia.

Na verejných priestoroch námestia a ulice sa tvorili a pestovali sociálne vzťahy, prebiehala spoločenská komunikácia, obchodná, kultúrna, fyzická aj duchovná výmena. Najdôležitejším článkom a kryštalizačným jadrom urbanistickej osnovy bolo námestie, ktorým sa pri vymieriavaní začínalo. Dodnes v ľudovej reči nazývané v niektorých mestách *rínok*, *trh*, *trhovisko*... („rynok“ zo staronemeckého „ring“ z germánskeho hrengaz – kruh, zhromaždenie. Názov zasadania starších sa preniesol na miesto zhromaždenia, do miest.; v slovanskom prostredí – námestie, náměstí od mesto...) Bolo to komunikačné, obchodné, politické, administratívne, reprezentačné srdce mesta. Ideálne centrálné umiestnenie námestia majú mesta plánovitého štvorcového pôdorysu. (Žilina, Tešín so zložitejším vývojom s dvojicou alebo trojicou námestí, kde vedľajšie menšie námestie slúžilo k odľahčeniu prevádzky na hlavnom námestí). Doň ústia ulice ako hlavné komunikácie. Tu sa predávalo, bývalo, zhromažďovalo k slávnostiam, k pohrebom, či popravám. Tu sa vítali návštevy, ale aj pochovávalo. (situácia farského kostola obklopeného cintorínom na námestí, napríklad karner sv. Michala v Košiciach je dokladom pre gotické mesto kedysi typickej situácie).

Čo sa predávalo?

Stredoveké mesto poskytovalo možnosti obstarávania potravín, odievania, bežných životných a náročnejších kultúrnych a luxusných potrieb. Výmena a obchod s tovarom sa diali prostredníctvom kupcov a obchodníkov alebo ju predávali samotní remeselníci. Ich domy boli dielne a zároveň

obchody a predajne – najčastejšie krámičky – kombinácia otvoru, ktorý slúžil ako vstup a zčasti ako výkladový pult, na ktorý sa vykladal tovar.

Obchod v meste ťažil z veľkej špecializácie remesiel. V českých kráľovských mestách bolo v stredoveku zastúpených 50 až 100 remesiel, v poddanských mestečkách menej ako 50. V Prahe v druhej polovici 14. storočia bolo napočítaných 225 druhov remesiel, v 15. storočí v popredných moravských mestách sa pohyboval počet remesiel medzi 50-70. (14)

Kedy sa predávalo?

1. V rámci týždenného slobodného trhu. V niektorých mestách sa konal častejšie, denne vo väčších mestách kvôli potravinovému zásobovaniu. Konali sa tiež zvláštne trhy obilný, ovocný, senný, konský, dobytčí, svinský, rybí, uholný, drevený.., ktoré dali názvy námestiam. (15)
2. Vyššia úroveň – oblasť trhy, najzvyčajnejší – tzv. jarmok - výročný trh (stará zvyklosť alebo privilégium), zväčša v deň oslavy patróna farského kostola, ktorý trval viac dní (od jedného do dvoch týždňov)

Ako a kde sa predávalo?

Trhová funkcia námestia sa prejavila v sprievodnej architektúre (radnica, kupecký dom, krámičky, pranier, fontána, studňa, socha Rolanda). Na námestí stáli volne postavené pulty, drevené stánky alebo vozy, murované masné krámičky (mäso), neskôr stavané kamenné budovy (masné krámy) vznikajúce ako zárodok neskorších tržníc. Obchodovalo sa i pred domami, pod arkádami, prípadne v sieňach na prízemí domu. Ďalšie predajné miesto bolo v blízkosti kostola, medzi jeho opornými piliermi, pri stenách. Praha mala pred husitskou revolúciou 214 krámov, Brno cez 50. (16)

Súčasný trendy

Obchodovanie bolo jedným z hlavných atribútov historického mesta, príčinou jeho vzniku a formovania jeho urbanistickej štruktúry. Dnes ju ohrozujú veľké nákupné centrá na periférii, imitujúce námestia a ulice virtuálneho historického mesta alebo obchodnej galérie klasickej tržnice. (Soravia, Polus City Center v Bratislave, shopping park Pandorf v Rakúsku, Olympia pri Brne...). Umelé námestia a ulice vznikajúce ako huby po daždi a vyľudňujú stred miest. Developerské skupiny budujú dokonalé chrámy konzumu, ktoré menia životný štýl obyvateľstva a stávajú sa cieľom celodenných skupinových alebo nedeľných rodinných výletov. Svojím polyfunkčným zameraním (napríklad komplex bratislavského Auparku s výhodnou polohou pri Sade Janka Kráľa a nábreží Dunaja) v nich vyrastá konkurencia historickým centrom. Dôsledkom je úpadok drobných podnikateľov a obchodníkov v strede. (Otvorenie Billy v Banskej Štiavnici malo katastrofálne dôsledky pre obchody so spotrebným tovarom v „hornom „ meste. Podobný trend spomínal pracovník magistrátu v rakúskom Kremži.) V ekonomickej konkurencii obstoja iba bankové pobočky alebo bary a kaviarne. V historickom centre Bratislavy dnes stretnete najmä turistov, „jupies“, alebo hrubé krky so zlatými reťazami.

Antagonizmus tejto architektúry sa netýka rozporu medzi tradíciou a modernizmom, ale existuje medzi autentickou tradičnou kultúrou a jej skomoleninou a karikatúrou. Problém týchto napodobení spočíva v tom, že im chýba prirodzenosť a spontaneita premiešavania kultúrnych vrstiev, ktoré vytvárajú prítiažlivú malebnosť historického mesta, absencia rešpektu ku kultúre a regionálnym zvláštnostiam. Týka sa to nielen vlastnej podoby architektúry ale ďalších s ňou spojených aspektov (napríklad názov „Aupark“ v Žiline).

Veľmi vážnym fenoménom je postupné vymieranie historických centier ako miest trvalého pobytu. Okrem ekonomického tlaku v bohatších mestách, je to v chudobnejších mestách spôsobené úbytkom obyvateľstva, spôsobeného hospodárskym úpadkom a prirodzeným vymieraním. (Banská Štiavnica, kde ťažba a spracovanie nerastného bohatstva, ktoré bolo príčinou vzniku mesta, neprežili rok 2000.) Zatiaľ čo mestá so silným ekonomickým zázemím sa tešia zvýšenému záujmu solventných firiem, zvyšujúcich svoj „image“ atraktívnymi priestormi v starobyklých domoch, chudobnejšie mestá zápasia s problémom ďalšieho využitia a zachovania hmotnej podstaty chátrajúcich objektov.

Záver

Historické mesto bolo vždy polyfunkčnou jednotkou, v ktorej sa spájala politická (samosprávna), právna, obytná, výrobná, obchodná, kultúrna funkcia. Malebnosť, špecifický kolorit a tvarová diverzita stredoeurópskych historických miest je prirodzeným a logickým výrazom funkčnej mnohosti. Zachovanie funkčnej diverzity je a bude imperatívom a základným predpokladom zachovania urbanistickej a architektonickej štruktúry pamiatkových historických centier ako súčasti kultúrnej krajiny v budúcnosti. „*Tradiční urbanismus, jeho rozmanitost a sousedství různých uživatelů, velké funkční bohatství a odpovídající rozměry stavebních ploch jsou nástroji, bez kterých společnost stojící na individuální odpovědnosti, podnikavosti a volné soutěži nemůže vytvářet skutečně civilizovaná města a vesnice.*“ (17)

Keby sme mali odpovedať na otázku Za čím dnes do mesta? Odpoveď by asi neznela primárne za obchodom, ale predovšetkým za zážitkom, za oddychom, za kultúrou. Ich zdrojom je pestrá ponuka vizuálnych podnetov a prejavov, ktoré môže poskytovať iba historické mesto ako spoločné dielo a produkt kontinuálnej tvorivej práce niekoľko generácií členov mestskej komunity. Vedomie tejto kontinuity by malo sprevádzať každého kto ovplyvňuje a bude ovplyvňovať jeho budúcnosť a vizuálnu podobu.

„*Stav krajiny a architektury je obrazem našich duchovních hodnot. Nejenom že vyjadřuje naše ideály, ale dává jim i fyzickou formu.*“ (18) Developeri, útočiaci na samú podstatu pamiatkovej starostlivosti, na pamiatkový zákon sa nebudú zaoberať abstraktným projektom krajiny ako kultúrneho dedičstva. (19.) Ak bol obchod a podnikanie príčinou vzniku historického mesta, dúfajme, že „business“ 21. storočia a krátkodobé ekonomické záujmy nebudú príčinou jeho zániku.

Poznámky:

1. Le Goff, Jacques: Kultura středověké Evropy. Odeon Praha 1991, s. 282.
2. Najnovšie Tomáš Hájek: Zánik a vznik památkových péčí. Filozofie památkové péče. Epocha Praha 2005. Tam: 3. kapitola: Analýza praktických dopadu globalizace na soudobou památkovou péči. S. 168 – 188.; sociologické aspekty: Zbigniew Bauman: Globalizace. Mladá Fronta Praha 1999; urbanisticko-architektonické aspekty napríklad: Pavel Halík - Petr Kratochvíl - Otakar Nový: Architektura a město. Academia Praha 1996, 2004; Léon Krier: Architektura. Volba nebo osud. Academia Praha 1997, 2001;
3. Frantz de, Monika – Hölzl, Michael: Stadt und Utopie. Zwischen Vergangenheit und Zukunft: die Stadt als Platz gesellschaftlicher Utopien. In: Kunst und Kirche č.2, 2005, s. 100.
4. Tamže, s.100.
5. Za eklatantný príklad možno považovať kauzu okolo lokality archeologickej NKP zaniknutého kláštora dominikánov, v priestore ktorej aj za cenu medzinárodnej blamáže (súčasť svetového dedičstva UNESCO) – má nový majiteľ snahu postaviť luxusný hotelový komplex s kasínom, v tesnej blízkosti farského kostola..
6. Krier, Léon: Architektura. Volba nebo osud. Academia Praha 2001, s.79.
7. Krier, L., tamže. S.32
8. „*Die Globalisierung der Weltwirtschaft führt zum Zerfall der Stadt als gesellschaftliches Zentrum, wo Menschen unterschiedlicher kultureller und politischer Herkunft zusammentreffen*“. In: Frantz de, Monika – Hölzl, Michael: Stadt und Utopie. Zwischen Vergangenheit und Zukunft: die Stadt als Platz gesellschaftlicher Utopien. In: Kunst und Kirche č.2, 2005, s. 100.
9. Cílek, Václav: Krajiny vnitřní a vnější. Dokořán Praha 2005, s.96.

10. Třeštík, Václav: Smrt kapitána Cooka aneb Co si myslíme a co jsme. In: *Myslití dějiny*. Paseka Litomyšl-Praha 1999, s.6.
11. Třeštík,V.: tamže, s.6.
12. Le Goff, Jacques: Kultura středověké Evropy. Odeon Praha 1991, s.93.
13. Cílek, Václav: Krajiny vnitřní a vnější. Dokořán Praha 2005, s.96.
14. Hoffmann, František: České město ve středověku. Panorama Praha 1992, s. 152.
15. V Bratislave fungovali chlebový trh – v časti Františkánskeho námestia, zeleninový (tamže), rybí – dnešné Rybie námestie, senový trh na Nám 1. mája (býv. Senné námestie, dobytčí trh (býv. Centrálné trhovisko, obilný trh na Hlavnom, Františkánskom, neskôr Kollárovom námestí, trh s ošípanými na trhu pri Avione, po zbúraní hradieb na dnešnom námestí SNP bol hydinový, chlebový, mäsový trh. Keď v roku 1911 postavili mestskú tržnicu, sústredili sa v nej predaj poľnohospodárskych produktov. Podľa Sečanský, Imrich: Spomienky a vyznania lekára. Bratislava 1997. In: Bratislavské noviny č.14/2005, s.17.
16. Hoffmann, František, tamže.
17. Krier, Léon, tamže, s.83.
18. Krier, Léon, s.76.
19. Hájek, Tomáš: Filozofie památkové péče. EPOCH A Praha 2005, s.150.

Použitá literatura:

- Cílek, Václav: Krajiny vnitřní a vnější. Dokořán Praha 2005.
- Duby, Georges: Umění a společnost ve středověku. Paseka Praha – Litomyšl 2002.
- Frantz, de Monika – Hölzl, Michael: Stadt und Utopie. Zwischen Vergangenheit und Zukunft: die Stadt als Platz gesellschaftlicher Utopien. In: Kunst und Kirche 2/ 2005, s.100 – 106.
- Hájek, Tomáš: Filozofie památkové péče. EPOCH A Praha 2005, s.150.
- Hoffmann, František: České město ve středověku. Panorama Praha 1992.
- Krier, Leon: Architektura. Volba nebo osud. Academia Praha 2001.
- Kuča, Karel: Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. A-G (s.347-354; s.581-594), H-Kole. Libri Praha 1996.
- Le Goff, Jacques: Kultura středověké Evropy. Odeon Praha 1991.
- Třeštík, Václav: Smrt kapitána Cooka aneb Co si myslíme a co jsme. In: *Myslití dějiny*. Paseka Litomyšl-Praha 1999
- Winter, Zikmund: Zlatá doba měst českých. Odeon Praha 1991.

BARDKONTAKT 2005

**SPIŠSKÉ PODHRADIE - URBANISTICKÝ VÝVOJ A VZNIK HISTORICKÉHO JADRA
V STREDOVEKU**

Ing. arch. Adriana KLINGOVÁ - KÚP Prešov

**SPIŠSKÉ PODHRADIE - URBANISTICKÝ VÝVOJ A VZNIK HISTORICKÉHO JADRA
V STREDOVEKU**

Ing. arch. Adriana KLINGOVÁ - KÚP Prešov

Mesto Spišské Podhradie sa vyvinulo na území Podhradskej kotliny, na ktorom bolo archeologickými nálezmi preukázané kontinuálne osídlenie rôznymi kultúrami už od staršej doby kamennej. Toto osídlenie súviselo s geografickými pomermi Spiša a trasovaním diaľkových obchodných ciest zo Stredomoria a Panónie do Pobaltia. Najvýznamnejšie osídlenia v Podhradskej kotline boli na hradnom kopci a na Dreveníku. Osídlenie hradného kopca bolo najintenzívnejšie na prelome letopočtu, kedy ďaleko presahovalo areál stredovekého hradu, ako ho poznáme dnes a slovanské hradisko na Dreveníku predstavovalo v období Veľkomoravskej ríše v 9. storočí správne a hospodárske centrum Spiša. Pre lepšie pochopenie historického vývoja tohto územia je potrebné spomenúť osídlenie s okrúhlou rotundou - pútnickou kaplnkou P. Márie na mieste dnešnej Spišskej Kapituly a osídlenie na Pažici, kde bol v 11. storočí vybudovaný opevnený benediktínsky kláštor sv. Martina, ktorý položil základy cirkevnej správy na severnom Slovensku.

Pre vývoj územia bolo prelomové 12.storčie, kedy bol Spiš začlenený do uhorského štátu. Mocenské centrum sa presunulo z Dreveníka na hradný vrch, predpokladá sa, že práve na Spišskom hrade bolo centrum novovznikajúceho Spišského komitátu ako samostatného administratívno – správneho útvaru ranofeudálneho uhorského štátu. Cirkevným centrom Spiša sa v priebehu 12. storočia stal kláštor sv. Martina na Pažici, pri ktorom bolo na prelome 12. a 13. storočia založené prepošstvo. Do tejto situácie pozvali uhorskí králi - Gejza II. v polovici 12. storočia a Imrich a Ondrej II. začiatkom 13.storočia nemeckých kolonistov, ktorým sľúbili rôzne výsady a slobody. Nemeckí kolonisti sa usadili aj pod hradným kopcom na mieste staršieho slovanského osídlenia, pri významnej starej ceste tzv. Via Magna, vedúcej zo Šariša cez Spiš popri Spišskej Kapitule do Levoče a ďalej na sever do Poľska a do západnej Európy. V r. 1174 malo sídlo vlastného farára a kostol zasvätený Blahoslavennej Panne Márii, podľa ktorej sa obec v najstarších písomných dokumentoch uvádza ako Svätá Mária. V 13. storočí sa obec nazýva aj Kirchdorf. Prvá obec bola pravdepodobne vyplienená pri Tatárskom vpáde v r. 1241. Následne bolo územie kolonizované ďalšou vlnou nemeckých prisťahovalcov. Z obdobia obnovy a výstavby obce po Tatárskom vpáde – z 2.polovice 13.storočia je zachovaná veža dnešného farského kostola Narodenia Panny Márie. Jej podobnosť s vežami Katedrály sv. Martina na Spišskej Kapitule – oblúčkový vlys, masívne hranolové rebrá v podveží, svedčí o jednej staviteľskej dielni obidvoch chrámov. Vieme, že s výstavbou Katedrály sv. Martina sa začalo v r.1245, kedy sa už na Spišskej Kapitule konštituovalo nové centrum prepošstva a výstavba katedrály súvisela s pôsobením stavebnej huty cistercitov zo Spišského Štiavniku.

Od polovice 13. a v 14. storočí nastal významný rozvoj mestečka spôsobený osobitným kráľovským tzv. „veľkým privilegiom“ spišským Sasom, ktoré im udelil kráľ Štefan V. v roku 1271. Ním vzniklo Spoločenstvo spišských Sasov ako samosprávna inštitúcia kolonistov a obyvateľov týchto miest, ktorá podporila rozvoj obchodu a remesiel. Tým bolo mestečko vyčlenené z priamej závislosti od Spišského hradu, na rozdiel od iných podhradských obcí. Bolo jedným z 24 spišských slobodných kráľovských miest. S hospodárskou prosperitou a pôsobením vyše 10 rehoľných spoločenstiev na tomto pomerne malom území súvisel v priebehu 14. storočia aj rozvoj stredovekej vzdelanosti. Na južnej strane mesta pod hradom dal v r.1397 miestny farár Henchelmann postaviť kamenný špitál s kostolom zasvätený sv.Alžbete, ktorý v r.1400 prevzala od diecéznych kňazov rehoľa augustiniánov, ktorá tu pôsobila až do reformácie.

Urbanistický vývoj sídla v 13. a 14. storočí nie je dostatočne prebádaný. Isté je, že na vznik a urbanistický vývoj mesta malo vplyv trasovanie starej obchodnej cesty Via Magna. V literatúre sa uvádza, že kompozičná osnova mesta sa vyvíjala pozdĺž tejto cesty prechádzajúcej dnešným Palešovým námestím a Prešovskou ulicou a pozdĺž cesty vedúcej do Spišských Vláh, ktorá sa na obchodnú cestu napájala v západnej časti mesta pod Spišskou Kapitulou a viedla cez dnešné

Mariánske námestie. Nedostatkom tejto teórie je však situovanie starej obchodnej cesty z Levoče do Prešova do dnešnej polohy, v ktorej prechádza cez masív Braniska. Je pravdepodobné, že obchodná cesta viedla dostupnejším terénom obchádzajúcim Branisko z južnej strany. Tento názor podporuje situovanie miest – Spišských Vlách, Krompách a hraničných strážnych hradov – napr. Richnavy južne od Braniska. V literatúre uvádzaná odbočka do Spišských Vlách sa tak stáva hlavnou cestou a teda aj základnou kompozičnou osou urbanistického vývoja mesta vedúcou východo-západným smerom cez údolie medzi hradom a Spišskou Kapitulou, cez dnešné Mariánske námestie. Historická mapa z roku 1769 ponúka dve možnosti východného vyústenia cesty smerom do Spišských Vlách, buď pokračovala cez sedlo medzi hradom a Dreveníkom na Spišský hrad a do Žehry, alebo obchádzala Dreveník zo západnej strany po trase súčasnej cesty do Vlách. Prvá možnosť je podporená situovaním stredovekého vežového domu, tzv. mýtnej stanice z polovice 15. storočia pri dnešnej poľnej ceste vedúcej na Spišský hrad.

Okrem hlavnej obchodnej cesty prechádzajúcej sídlom, sú pre urbanistický vývoj sídla dôležité aj komunikácie vedúce do ďalších stredovekých obcí v Podhradskej kotline – do Jablonova (cez dnešnú Galovu ulicu) a do Bijacoviec (cez dnešnú Prešovskú ulicu). Obec Jablonov daroval kráľ Ondrej II. V 1. tretine 13. storočia spišskému prepoštovi, územie Bijacoviec a dnešného Studenca (Kaltbach) prideliť kráľ Belo IV. v roku 1258 „spišským hostom“, čo sa interpretuje ako spišskopodhradským Nemcom. Uvedené potvrdzuje, že spojnice medzi Spišskou Kapitulou a Jablonovom a Spišským Podhradím a Bijacovcami jestvovali už v 13. storočí. Tieto cesty sa stretávajú na severnej strane pôvodného centrálneho priestoru Spišského Podhradia s dominantou farského kostola Blahoslavennej Panny Márie (dnešné Palešovo námestie), ktorý je na južnej strane vymedzený starou obchodnou cestou. Zástavba sa teda pravdepodobne rozvíjala radiálne od kostola pozdĺž ciest prechádzajúcich mestom. Kompozičnú os mesta determinovali aj prírodné danosti a to hlavne ramená potokov Margecanky a Starého jarku – dnešnej Lúčanky, ktorá sa vlieva do Margecanky v južnej časti sídla. Na mapách môžeme sledovať, že vonkajší obvod historického jadra mesta vlastne tvorí súvislá radová zástavba domov kopírujúca ramená potokov. Pravý breh Lúčanky lemuje zástavba na dnešnej Hviezdoslavovej ulici, ktorá prechádza do ulice Starý jarok a ľavý breh Margecanky lemuje zástavba na úpätí hradného kopca na Podzámkovej a Štefánikovej ulici.

Nesporný význam mesta už od 14. storočia, rozvinutá samospráva, organizované remeselníctvo, konanie štvrťkových trhov už pred obdržaním trhových výsad v 2. polovici 15. storočia (trhy sú spomínané už v rokoch 1401 a 1412 so staršou tradíciou) predpokladalo už určitú štruktúru zástavby s priestranstvom na konanie trhov. Rozsah mesta na konci 14. storočia môže naznačiť situovanie špitála s kostolom sv. Alžbety, ktorý sa zvyčajne staval na okraji miest a ktorý bol v Spišskom Podhradí postavený na južnej strane mesta pri potoku pod hradom. Presná lokalizácia špitála nie je známa. Avšak lokalizácia vežového domu mýtnice na východe a existencia špitála na juhu mesta dáva predpoklad, že v 14. alebo najneskôr v 15. storočí už jestvovalo domoradie na severnej strane dnešného Mariánskeho námestia, tvoriace spojniciu s uvedenými stavbami.

V roku 1412 dal Žigmund Luxemburský Spišské Podhradie spolu s ďalšími 12 spišskými slobodnými kráľovskými mestami do zálohy Poľsku. Počas trvania zálohy (až do roku 1772) boli mestá vyčlenené zo saskej komunity a vytvorili si vlastnú správu pod vedením grófa. To, že užívali hospodárske výhody Uhorska i Poľska, podmienilo ich hospodársky rozkvet. Od 2. polovice 15. storočia sa remeselníci združovali do bratstiev, z ktorých sa v 16. storočí stávali cechy budované podľa nemeckého vzoru. V 2. polovici 15. storočia pustošili Spiš bratríci, čo po ich vypudení podmienilo prestavbu mesta. Z tohto obdobia sú v Spišskom Podhradí zachytené stredoveké jadrá meštianskych domov, hlavne v suterénnych priestoroch. Jedná sa prevažne o domy na Starom jarku v línii domov č. 40 až 48 s tým, že stredoveké základy sú predpokladané aj v ďalších domoch na Starom jarku. Stredoveké jadro meštianskeho domu z 15. storočia je doložené aj na severnom uzávere pôvodného centrálneho priestoru na Palešovom námestí č. 10 a na východnom konci mesta pod hradom v už spomínanom vežovom dome tzv. mýtnej stanice. Tieto údaje nám naznačujú minimálny rozsah stredovekého mesta – a to po obvode námestia okolo farského kostola a pozdĺž obchodnej cesty na dnešnom Mariánskom námestí, ktoré malo pravdepodobne už v tých časoch trhovú funkciu. Treba spomenúť, že v r. 1470 bol vystavaný priestranný gotický dvojloďový kostol, na mieste staršieho farského kostola, z ktorého zostala zachovaná veža. Gotický kostol bol asi o tretinu

väčší ako súčasný klasicistický kostol, čo tiež poukazuje na význam mesta. Pôdorys gotického kostola aj s polygonálne ukončenou svätyňou s opornými piliermi, sakristiou, severnou prístavbou kaplnky (z r. 1617) a severnou a južnou predsieňou je zachovaný na reprodukcii zo začiatku 19. storočia, ktorá zachytáva pôdorysné riešenie kostola pred zbúraním v roku 1824.

O stredovekom riešení mesta máme veľmi málo poznatkov. Na území mesta nebol vykonaný systematický archeologický výskum a pamiatkové výskumy boli realizované len na 6 objektoch. Okrem toho mesto postihli veľké požiare – v roku 1531, pri ktorom zhorela takmer polovica mesta, dva požiare v roku 1583 a veľký požiar v r. 1661, pri ktorom zhorelo takmer celé mesto. Meštianske domy v historickom jadre mesta sú datované práve do období prestavieb po požiaroch, t. j. do 16. a 2. polovice 17. storočia. Avšak pri datovaní sa uvádza, že sú postavené na starších základoch, súdiac podľa pivničných konštrukcií. Preto môžeme usudzovať, že prestavby pravdepodobne rešpektovali pôvodnú kompozičnú osnovu mesta. Urbanistický vývoj centra mesta bol uzavretý v priebehu 18. storočia zhusťovaním zástavby a zastavaním južnej strany Mariánskeho námestia blokom stavieb. Súčasne nastal proces rozširovania a modernizovania mesta, ktorý pokračoval aj 19. a 20. storočím. Napriek prerušeniu kontinuity vývoja a stagnácii mesta po 2. svetovej vojne, bolo Spišské Podhradie ako významná súčasť jedinečného intaktného súboru stavieb a kultúrnej krajiny, zapísané na Zoznam svetového kultúrneho dedičstva UNESCO.

V Levoči, júl 2005

Ing. arch Adriana Klingová, Krajský pamiatkový úrad Prešov, pracovisko Levoča

BARDKONTAKT 2005

NÁMESTIE MAJSTRA PAVLA V LEVOČI – SÚČASNOSŤ A BUDÚCNOSŤ PO
REKONŠTRUKCII

Ing. Ivan DUNČKO. – Mesto Levoča

NÁMESTIE MAJSTRA PAVLA V LEVOČI – SÚČASNOSŤ A BUDÚCNOSŤ PO REKONŠTRUKCII

Ing. Ivan DUNČKO. – Mesto Levoča

Mesto Levoča sa nachádza v centre historického regiónu Spiš, v blízkosti takých turistických prírodných centier, akými sú Vysoké Tatry, Slovenský raj, ale aj v blízkosti historických sídel: Spišský hrad, Spišské Podhradie a Spišská Kapitula. Historické jadro mesta Levoča svojim urbanistickým zložením a mimoriadnym bohatstvom kultúrnych pamiatok patrí k najviac zachovalým mestám na Slovensku a v roku 1950 bolo vyhlásené za pamiatkovú rezerváciu. Levoča sa zaraďuje medzi najnavštevovanejšie mestá na Slovensku, počet domácich i zahraničných návštevníkov sa odhaduje na približne 120 tisíc ročne, do tohto počtu nerátame pútnikov zúčastňujúcich sa tradičnej levošskej Mariánskej púte, ktorých počet je každoročne viac ako 300 tisíc.

Na Námestí Majstra Pavla sa nachádza 70 národných kultúrnych pamiatok zapísaných v registri nehnuteľných kultúrnych pamiatok a množstvo pamiatok zapísaných v registri hnuteľných kultúrnych pamiatok, z ktorých svetový význam dosahuje dielo Majstra Pavla z Levoče, nachádzajúce sa v kostole sv. Jakuba.

Plocha Námestia Majstra Pavla vytvára pravidelnú obdĺžnikovú plochu so stranami v pomere 1 : 3, tiahnúcu sa smerom sever – juh, uzatvorenú po obvode domoradím meštianskych domov a v strede s významnými dominantnými objektmi – budovou Mestského úradu prepojenou so severným parkom, rímsko-katolíckym kostolom sv. Jakuba s dielom Majstra Pavla z Levoče, starou radnicou, kde dnes má expozície Slovenské národné múzeum – Spišské múzeum v Levoči a budovou evanjelického kostola. Stred námestia plošne dotvára park s fontánou pred radnicou a bodové dominanty – klieťka hanby a pomník padlých v II. svetovej vojne.

Námestie Majstra Pavla, ako vyplýva z archívneho a historického prieskumu, plnilo funkciu trhovú. Túto funkciu námestie čiastočne stratilo odstraňovaním vstupov do pivníc z námestia, ustúpením uličnej čiar do vnútra objektov a zasypávaním pivníc, resp. ich ponechaním pod dnešnými chodníkmi. Presne boli vymedzené chodníky, cestné komunikácie, plochy trávinatej zelene, zelené pásy medzi cestou a chodníkmi pred domoradím, prerušované prechodmi a vyrovnávacími schodmi, pričom rozhrania týchto plôch boli dôsledne oddelované obrubníkmi s výškovým prevýšením. Ďalší významným zásahom boli dodatočne vysadené aleje, lemujúce vnútorný obvod námestia na rozhraní chodník a trávnaté plochy, najmä v časti severovýchodnej, kde boli použité vysoké stromy, čím sa značne zúžili priehľadové osi.

Rekonštrukcia Námestia Majstra Pavla si kladie za cieľ:

- prinavrátiť mu pôvodnú autenticitu, samozrejme so zohľadnením súčasných nárokov na jeho funkcie, ktorá bude akceptovateľná domácimi obyvateľmi všetkých vekových kategórií, majiteľmi objektov, ako aj návštevníkmi mesta ako centra turistického ruchu,
- vrátiť námestiu život, kde by bol vytvorený adekvátny priestor pre chodca a jeho jasné a jednoznačné smerovanie za dodržania princípu bezbariérového prístupu v nadradení chodca doprave,
- zmeniť charakter jednodňovej turistiky. Táto je v Levoči v súčasnosti obmedzovaná na fakultatívne výlety, resp. na oddychovú zastávku na trase obmedzenú na návštevu kostola sv. Jakuba a dielo Majstra Pavla. Tu je potrebné Levoču zmeniť na mesto s celoročným záujmom turistov, a to rozšírením služieb pre návštevníkov, vylúčením možnosti obhliadky námestia z auta, resp. autobusu vylúčením dopravy z exponovaných častí námestia, vytvorením rozptylových plôch pre návštevníkov, zabezpečením zodpovedajúcich sociálno-hygienických podmienok pre turistický ruch a realizáciou celoročných kultúrnych aktivít.
- riešiť funkčný a výtvarne zodpovedajúci komplexný turisticko-informačný systém.

Pri rekonštrukcii námestia sa uvažuje s odstránením výraznej segregácie jednotlivých plôch, čím by sa námestie malo priblížiť k pôvodnému svojim plošným charakterom. Plochy, kde bude vedená doprava, budú odlišené spôsobom kladenia dlažby. Na ne budú nadväzovať spevnené plochy, určené ako parkoviská, ktoré môžu v čase turistickej sezóny využívané na rozšírenie terás reštaurácií – vonkajšie sedenie a občerstvenie, či plochy pre osadenie mobilných stánkov, zhromažďovacie plochy, plochy pre kultúrne podujatia a sezónne reštauračné plochy. Problémom na súčasnóm námestí je totiž nedostatok plôch, kde návštevníci mesta môžu v klude obdivovať pamiatky, nerušené fotografovať, študovať propagačné materiály a podobne tak, aby neboli ohrození existujúcou dopravou, resp. kde by neboli prekážkou v ceste vozidlám či chodcom.

Chodníky okolo domoradií sú v návrhu ponechané s minimálnymi šírkovými korekciami, pričom podľa komerčného využitia jednotlivých objektov budú niektoré časti dnešných zelených pásov plošne priradené k chodníkom a spevnené. Zriadiť tu bude možné stravovacie zariadenia, resp. zariadenia umožňujúce poskytovať občerstvovacie služby buď priradené k existujúcim reštauračným zariadeniam alebo fungujúce samostatne. V uvedených lokalitách bude pre poskytovanie služieb možnosť napojenia sa na elektrickú sieť, ako aj na vodovod a kanalizáciu. Pred vybranými objektmi je ponechaná možnosť obnovenia vstupov do suterénov z námestia, čo bude prezentované v ďalšej prednáške.

Chodníky sú uvažované ako pešie ťahy s cieľným pohybom osôb. Stredná plocha námestia bude ponechaná na peší ťah so skľudneným pohybom, pričom budú odstránené cestné prepoje medzi východnou a západnou stranou námestia. Časť strednej plochy námestia od budovy Mestského úradu až po segmentové ukončenie chodníkom medzi radnicou a evanjelickým kostolom bude dláždená ako zhromažďovací priestor s ponechaním parku s fontánou, ale parkom otvoreným na všetky štyri strany a kľetkou hanby. Alternatívne bude zhromažďovací priestor i na súčasnóm mieste pamätníka padlým v II. svetovej vojne. Tu je nutné poznamenať, že k dnešnému dňu nie je rozhodnuté o jeho premiestnení na iné miesto v Levoči vzhľadom k platnosti Zákona č. 130/2005 Z.z. o vojnových hroboch.

Novovytvorená plocha na námestí bude slúžiť ako zhromažďovací priestor. Na os tohto priestoru bude nadväzovať 5 mobilných predajných stánkov vhodne architektonicky tvarovaných do prostredia. U týchto stánkov bude možnosť prevádzkovať ich celoročne vzhľadom k realizácii podzemného hygienicko-sociálneho zázemia pre trhovníkov na mieste bývalých zasypaných verejných WC a tým napojením na vodovod. V suteréne radnice sú navrhované verejné WC, nakoľko jestvujúce WC sa nachádzajú v uličke mimo námestia a menšie WC sú len i informačnom centre v severnej časti námestia. Plocha bude doplnená picími fontánkami, najnutnejšími prvkami drobnej architektúry z materiálov charakteristických pre daný región, t.j. travertín, drevené prvky, sklo s využitím historických technológií, kované železo a pod., a plastickým modelom mesta s vyznačením najhodnotnejších objektov, smermi obhliadky mesta, ktorý bude korešpondovať s tabuľovým značením na historických objektoch v rámci komplexného turisticko - informačného systému. Tieto prvky, ako aj mapa mesta by mali byť spracované ako samostatné úžitkové výtvarné diela formou verejnej súťaže.

Plocha bude slúžiť aj ako nástupná plocha pre turistov k ich návšteve múzeí a kostola. V prízemí zvonice sa preto uvažuje so zriadením informačného turistického centra s centrom sprievodcovskej služby.

Priestor spolu so spomínaným zázemím bude slúžiť i na organizáciu kultúrnych podujatí, organizácia ktorých prebieha zatiaľ v iných priestoroch, resp. častiach námestia. Plánujeme tu hlavne koncerty, výtvarné plenéry, výstavnú činnosť, organizáciu festivalov, ktoré v Levoči už tradíciu majú, napr. Dni Majstra Pavla, festivaly dychových orchestrov, speváckych súborov, kultúrne predstavenia, vystúpenia ľudových súborov, vystúpenia detí a mládeže zo škôl, malé javiskové formy, pouličné divadlo a pod. Potrebne je dodať, že priestor na organizáciu takýchto podujatí je i v severnom parku, rekonštrukcia ktorého bola v týchto dňoch dokončená a kde je k dispozícii zastrešené pódium s hľadiskom, osvetlenie i možnosť ozvučenia.

Samostatnou kapitolou je organizácia remeselných, ako aj predajných trhov. Remeselné trhy sú v Levoči poriadané dvakrát ročne, a to v lete a zime. V auguste je to Karpatský remeselný trh, kde

v historických stánkoch, resp. na zastrešených pultoch predvádza a predáva svoje výrobky približne 60 remeselníkov. Trhové stánky sú rozmiestnené v strednej časti námestia na komunikáciách a vyžaduje si i zmenenú organizáciu dopravy v centre mesta. Trh trvá tri dni a počas týchto dní prebieha i množstvo kultúrnych podujatí, vystúpenia súborov z partnerských miest z Českej republiky a Poľska a rezbársky a kamenársky plenér. Z námestia je v dobe konania trhu vylúčená doprava, prejazdna je len severná a južná časť námestia. Silvestrovský remeselný trh je menšieho rozsahu a prebieha v severnom parku námestia bez obmedzovania dopravy. Na oboch trhoch je sortiment stanovený na remeselné a umelecké premety a výrobky a občerstvenie. Najväčší predajný trh v meste sa koná počas Mariánskej púte začiatkom júla. Sortiment na tomto trhu nie je obmedzený, vzhľadom na množstvo pútnikov je však z centra mesta úplne vylúčená doprava s výnimkou zásobovania prevádzok a stánkov. Sortiment, prevádzková doba a poplatky za užívanie verejného priestranstva sú pred každým trhom stanovené v trhovom poriadku, ktorý ako všeobecne záväzné nariadenie schvaľuje Mestské zastupiteľstvo.

Priestor na rekonštruovanom námestí nájde i trhovisko slúžiace v sezóne na predaj ovocia, zeleniny, priesad a kvetov. V Levoči nie je krytá tržnica s pevnými stánkami, kde by bolo možné predávať i textil a spotrebný tovar, na trhovisku v zmysle zákona č. 178/98 Z.z. o podmienkach predaja výrobkov a poskytovania služieb na trhoviskách je možný len predaj ovocia, zeleniny, húb, poľnohospodárskych výrobkov – priesad, kvetov, ozdobných krov, semien a pod. Momentálne je trhovisko s 12 zastrešenými predajnými stolmi umiestnené v spojovacej uličke pri Mestskom úrade, po rekonštrukcii bude trhovisko umiestnené na spomínanom zhromažďovacom priestore v blízkosti radnice, kde bude vytvorené lepšie zázemie pre správu trhoviska, t.j. sociálne zariadenie, prívod vody a pod.

Systém fungovania dopravy na námestí je navrhnutý flexibilne, s možnosťou vylúčenia dopravy na východnej a západnej strane námestia v budúcnosti (okrem zásobovania v určených hodinách a nevyhnutnej dopravy). Prioritou je postavenie a pohyb chodca na všetkých plochách námestia, doprava je chápaná ako doplňujúci prvok v rozsahu nevyhnutne nutnom pre fungovanie služieb. Prejazd pre nevyhnutne nutnú dopravu a zásobovanie bude umožnený po celom obvode námestia, systém ale neumožní turistovi prejazd vozidlom po námestí, ale donúti ho zaparkovať a obísť peši najzaujímavejšiu časť námestia. Strednú časť východnej strany námestia bude možné uzavrieť ako pešiu zónu stĺpikmi, pešia zóna však môže byť menená v závislosti od sezóny premiestňovaním týchto stĺpikov. Parkovanie osobných motorových vozidiel je plánované v severnej a južnej časti námestia, parkovisko autobusov (Levoča nemá veľké záchytné parkovisko pre autobusy mimo centra mesta) je v severnej časti námestia. Všetky parkoviská budú umiestnené tak, aby sa plne otvoril pohľad na stredovekú architektúru a vozidlá teda neparkovali v zornom poli návštevníkov mesta. Ruší sa parkovanie po obvode námestia, keď celé námestie pôsobilo ako jedno veľké parkovisko.

K zvýšeniu imidžu mesta a predĺženiu využívania plochy námestia do večerných hodín prispeje i iluminácia. Imidž smerom navonok rieši iluminácia dominantných objektov v pohľadových kužeľoch z cestných komunikácií v smere od Prešova, Popradu a Spišskej Novej Vsi. Imidž smerom dovnútra vyrieši atraktivitu námestia vo večerných hodinách ako oddychový a relaxačný – spoločenský priestor. Iluminácia dominantných objektov námestia je plánovaná reflektormi umiestnenými na stĺpoch verejného osvetlenia a reflektormi zo susedných budov, nasvietené budú kľetka hanby, fontána a podchody radnice. Iluminácia objektov na obvode námestia bude realizovaná i reflektormi do dlažby.

V meste Levoča zohráva turizmus kľúčovú úlohu a prispieva značnou mierou k hospodárskemu rastu a rozvoju mesta. Rekonštrukciou námestia chceme zvýšiť kvalitu, štandard a kvantitu služieb a zariadení cestovného ruchu. Spomínaným obnovením vstupov do suterénov objektov na námestí, ako aj vytvorením nových plôch vhodných pre komerčné využitie predpokladáme rozvoj podnikateľských aktivít hlavne v oblasti cestovného ruchu. Priestor je i pre potenciálnych investorov. Kladným smerom by mala byť ovplyvnená zamestnanosť, nakoľko prílevom domácich i zahraničných návštevníkov rozvineme možnosti drobného a stredného podnikania a zmobilizujeme

ľudské zdroje s dôrazom na rozvoj tradičných remesiel, zručností, šírenie kultúry, poskytovanie sprievodcovských a tlmočnických služieb, maloobchodných predajní a podobne.

Od investície do rekonštrukcie námestia si sľubujeme aj aktívnejší prístup zo strany majiteľov hotelov, penziónov a stravovacích zariadení k ich rekonštrukcii a modernizácii s cieľom zvýšenia štandardu poskytovaných služieb a následne dosiahnutia ekonomickej efektívnosti. Tento efekt „snehovej gule“ je známy z mnohých zahraničných stredísk cestovného ruchu, kde vybudovanie základnej infraštruktúry a infraštruktúry cestovného ruchu multiplikovalo rozvoj privátneho sektora.

Rekonštrukcia Námestia Majstra Pavla je náročná nielen z hľadiska architektonického a stavebného, ale aj z hľadiska finančného. Po ukončení prvej etapy – rekonštrukcie severného parku, ktorá sa skončila, resp. končí v týchto dňoch, veríme, že sa mestu podarí zabezpečiť dostatok finančných prostriedkov či už z rozpočtu mesta, alebo iných zdrojov tak, aby rekonštrukcia námestia prebehla čo najskôr a splnila očakávania, ktoré sú do nej zo strany predstaviteľov mesta, ako aj zo strany obyvateľov, podnikateľov i návštevníkov mesta vkladané.

BARDKONTAKT 2005

GORLICE - 650 VÝROČIE VZNIKU

Mgr. Andrzej ORCHEL - Mesto Gorlice – Poľsko

GORLICE - 650 VÝROČIE VZNIKU

Mgr. Andrzej ORCHEL - Mesto Gorlice – Poľsko

650 – lecie powstania Gorlic

Derśław I Karwacjan – założyciel Gorlic – gdyby żył, byłby zapewne dumny widząc jak na przestrzeni wieków z małej osady założonej u zbiegu dwóch rzek powstało piękne miasto, które otacza malownicze pasmo Beskidu Niskiego.

Choć w minionych wiekach Gorlice miały swoje wzloty i bolesne upadki, zawsze się odradzało, rozwijało się rzemiosło i nowe gałęzie przemysłu, a ludzie różnych nacji i kultur żyli zgodnie i pomagali sobie nawzajem.

Miasto zostało założone około 1355 r. przez Derśława Karwacjana, krakowskiego mieszczanina, lokowane zostało na prawie magdeburskim w 1417 r. przez króla Władysława Jagiełłę. Słynęło z targów, na które przyjeżdżali kupcy z Krakowa, Sącza, Biecza, Pesztu, Debreczyna, Bardejowa. W okresie reformacji stało się ośrodkiem arian i kalwinów. W czasach „potopu szwedzkiego”, zostało spalone przez podjazd wojsk księcia Siedmiogrodu Jerzego Rakoczego. Na początku XIX w. nazywane były „małym Gdańskiem” za sprawą cotygodniowych targów i dwunastu jarmarków. Okrycie w połowie XIX w. obfitych złóż ropy naftowej w okolicach miasta uczyniło z Gorlic kolebkę przemysłu naftowego. W latach 1853 - 1858 mieszkał tutaj Ignacy Łukasiewicz, wynalazca i konstruktor lampy naftowej. W 1854 r. zapłonęła w Gorlicach pierwsza w świecie uliczna lampa naftowa. 2 maja 1915 r. pod Gorlicami rozpoczęła się wielka ofensywa wojsk państw centralnych przeciwko armii rosyjskiej. Bitwa pod Gorlicami, zwana „małym Verdun” uznana została za największą na froncie wschodnim. Poległo w niej ponad 20 tys. żołnierzy. Przypominają o tym dramacie żołnierskie cmentarze, w tym,

nekropolia na Górze Cmentarnej, gdzie spoczęło ponad 800 żołnierzy armii austro-węgierskiej, pruskiej i rosyjskiej.

Współczesne Gorlice to miasto proekologicznego, nowoczesnego przemysłu, miasto spokojne, przyjazne dla środowiska, mieszkańców i turystów.

Stanowi wspaniałą bazą wypadową na szlaki Beskidu Niskiego, do Magurskiego Parku Narodowego, nad zalew Klimkówka i w Bieszczady. Posiada bardzo dogodne połączenia komunikacyjne kolejowe i autobusowe m.in. z Krakowem, Rzeszowem, Lublinem, Zakopanem, Krynicią, Katowicami.

W Gorlicach funkcjonuje Kryta Pływalnia - nowoczesny obiekt, w którym znajdują się: basen sportowy o wymiarach 25x12,5 m o głębokości od 1,80-1,25 m z widownią dla ok. 200 widzów, basen rekreacyjny o wymiarach 12,5x7 m o głębokości 1,20 - 0,90 m, przeznaczony głównie dla dzieci, zjeżdżalnia o długości 90 m, sala gimnastyczna (fitness-club), sauna.

Ponadto miasto dysponuje ciekawymi obiektami sportowymi – halą sportową, stadionem sportowym, basenem otwartym, sztucznym lodowiskiem – z możliwością przyjęcia ekip sportowych i organizacji zgrupowań.

Szczegółowych informacji turystycznych udziela Gorlickie Centrum Informacji – tel. (018) 353-50-91, strona internetowa: www.it.gorlice.pl, e-mail: itgorlice@interia.pl.

Atrakcje miasta Gorlice:

Dwór Karwacjanów – znajdujący się przy ul. Wróblewskiego. Obiekt był pierwotnie siedzibą dziedziców grodu. Obecnie jest siedzibą Galerii Sztuki.

Przepięknie odrestaurowany XVI-wieczny dwór założyciela miasta – dziś siedziba Galerii Sztuki „Dwór Karwacjanów” - przypomina dzieje świetności Gorlic.

Kościół Farny – przy ul. Wróblewskiego. Kościół p.w. Narodzenia NMP, wzniesiony został w latach 1875 – 1890 wg projektu Franciszka Pavoniego i Maksymiliana Nitscha w stylu neorenesansowym. W ołtarzu głównym – obraz „Madonna” Jana Styki, współautora „Panoramy Racławickiej”.

Ratusz – obiekt z początku XVII w, spłonął pół wieku później, w czasie napadu podjazdu księcia Siedmiogrodu Rakoczego. Pod koniec XIX w dobudowano wieżę zegarową. Składał się z trzech połączonych kamieniczek. W budynku tym w 1853 r. mieściła się apteka prowadzona przez I. Łukasiewicza – twórcę polskiego przemysłu naftowego.

W holu znajduje się ścienne malowidło Hygieji - greckiej bogini zdrowia - zachowany element dawnej apteki Łukasiewicza.

Rynek – okolony zespołem kamieniczek z przełomu XIX i XX stulecia oraz współczesnymi budowlami.

Muzeum Regionalne PTTK im. I. Łukasiewicza – usytuowane przy ul. Wąskiej. Istniejące tam muzeum prezentuje działy: historyczny, naftowy, etnograficzny a także pamiątki „bitwy gorlickiej”.

Kapliczka Jezusa Frasobliwego – u zbiegu ulic Węgierskiej i Kościuszki. Upamiętnia miejsce, gdzie po raz pierwszy na świecie w 1854 r. zapłonęła uliczna lampa naftowa, skonstruowana przez Ignacego Łukasiewicza.

Park Miejski im. W. Biechońskiego – 20 ha kompleks pełen drzew liściastych i iglastych, wspaniałych krzewów. To również miejsce ciekawej, niekonwencjonalnej lekcji historii i zadumy nad dziejami miasta – pomniki Kazimierza Pułaskiego, Niepodległości z płaskorzeźbą Juliusza Słowackiego, Wojciecha Biechońskiego – ministra w Rządzie Narodowym, burmistrza Gorlic.

Najstarsza gorlicka kapliczka – znajduje się przy ul. Krętej. Przypomina dramat miasteczka z 1657 roku, kiedy to podjazd księcia Siedmiogrodu Jerzego Rakoczego w czasach „szwedzkiego potopu” –

najechał na Gorlice pałac część miasta. Ocaleni z pożogi mieszczenie ufundowali w dowód wdzięczności kapliczkę w kształcie słupa. Przykrywający kapliczkę daszek zwieńczony jest ażurową glorią z hierogramem NMP i datą 1664 r.

Pomnik Tysiąclecia – wzniesiony z okazji obchodów milenium państwa polskiego. Znajduje się u zbiegu ulic Legionów i Wróblewskiego. Płaskorzeźby Marcina Kromera i Ignacego Łukasiewicza przypominają wielkich Polaków związanych z Gorlicami i ziemią gorlicką.

Kopalnia na Magdalenie – czynna, można zwiedzić i zobaczyć narzędzia i urządzenia wiertnicze.

Góra Zamkowa – miejsce widokowe, z którego roztacza się wspaniała panorama miasta, Beskidu Niskiego i Pogórza Ciężkowickiego.
Cmentarze z I Wojny Światowej

Góra Cmentarna – z największą gorlicką nekropolią z I wojny św. Spoczywa tu 853 żołnierzy, w tym 427 z armii austro-węgierskiej, 139 z niemieckiej i 287 z rosyjskiej poległych 2 maja 1915 r w „bitwie pod Gorlicami”. Ze wzgórza roztacza się wspaniała panorama Gorlic.

Cmentarz nr 87 – na wzgórzu przy ul. Łokietka – zwany cmentarzem na Pocieszce. Projektowany przez Hansa Mayra. Na cmentarzu spoczywa 80 Austriaków z 58 i 98 pułku piechoty, 37 Niemców z 56 i 58 pruskiego pułku piechoty, 68 Rosjan.

Cmentarz nr 88 – Gorlice – Sokół. Projektowany przez Hansa Mayra. Spoczywa tutaj 20 Austriaków z 98 pułku piechoty, 10 pułku piechoty obrony krajowej, 3 tyrolskiego pułku strzelców cesarskich.

Cmentarz nr 92 – ok. 1,5 km od centrum Gorlic w kierunku zachodnim. Cmentarz zaprojektował Hans Mayr. Spoczywa tu 98 Rosjan.

Cmentarz nr 98 – Gorlice - Glinik, w pobliżu brzegu rzeki Ropa, przy obwodnicy, naprzeciw stacji paliw „Glimar”. Projektował: Hans Mayr. Jest to miejsce spoczynku 254 Rosjan z 35 pułku piechoty.

Operacja Gorlicka

Krwawe działania wojenne, przełomowe i jedno z największych w czasie I wojny światowej na ziemiach polskich noszą nazwę Operacja Gorlicka.

Na ziemi Gorlickiej zatrzymana została rosyjska machina wojenna, a odniesione w bitwie zwycięstwo państw centralnych: Niemiec i Austro – Węgier było momentem przełomowym i decydującym na froncie wschodnim.

W czasie walk zniszczeniu uległy okoliczne miejscowości, miasteczka i wsie a w nich kościoły, cerkwie domy i zakłady przemysłowe. W zwały gruzów zostało zamienione miasto Gorlice, w którym do zamieszkania nadawało się jedynie 10% domów.

Najcięższe walki miały miejsce 2 maja 1915 roku. W ciągu 3 dni przełamane zostały 3 linie obronne Rosjan, których armie cofnęły się na całym 150 km. froncie. 15 maja atakujące wojska państw centralnych osiągnęły rzekę San, 3 czerwca zdobyty został Przemyśl, a 22 VI Lwów.

Najkrwawsze walki toczono w Staszkówce, Łużnej, Stróżówce Sękowej i na przedmieściach oraz w samym mieście Gorlice. W Bitwie Gorlickiej zginęło ok. 20 tys. żołnierzy obu walczących stron. Zabici pozostali na pobojowiskach lub zostali pochowani w płytkich, prowizorycznych grobach.

W celu uporządkowania pól bitewnych, mając na uwadze godne pochowanie bohaterów, utworzono przy austriackim Ministerstwie Wojny, Wydział Grobów Wojennych. Kierował nim major Rudolf Broch, mając do pomocy oficerów koncepcyjnych, kapitanów Hansa Hauptmanna i dra Ludwiga Brixela.

Teren podzielony został na tzw. okręgi cmentarne, ze stojącym na czele każdego z nich oficerem z wykształceniem artystycznym lub inżynierskim.

Jednym z nich był Okręg nr III Gorlice, którym kierował austriacki architekt, porucznik Hans Mayr. W okręgu tym zostało zbudowane 54 nekropolie. Stanowią unikatowy przykład budownictwa cmentarnego w Europie, a każdy z nich to niepowtarzalne architektoniczne dzieło sztuki.

Na gorlickich nekropoliach spoczywa łącznie prawie 1600 żołnierzy trzech walczących tu armii, w szeregach których byli Austriacy, Polacy, Niemcy, Rosjanie, Węgrzy, Czesi, Serbowie, Bośniacy, Słowacy, Ukraińcy i Żydzi. Szczególnie tragiczny był los Polaków, którzy zmobilizowani do trzech zaborczych armii walczyli tu często przeciw sobie, czasem nawet na bagnety.

BARDKONTAKT 2005

ČESKÁ LÍPA – MODERNÍ MĚSTO SE STAROU DUŠÍ.

Ing. arch. Vladimír LAURÍK - Mesto Česká Lípa - Česko

ČESKÁ LÍPA – MODERNÍ MĚSTO SE STAROU DUŠÍ.

Ing. arch. Vladimír LAURÍK - Mesto Česká Lípa - Česko

Česká Lípa je součástí Libereckého kraje, který leží na severu České republiky a zahrnuje území 4 okresů – České Lípy, Jablonce nad Nisou, Liberce a Semil. Hranice kraje tvoří na severu zároveň státní hranici s Polskem a Německem. Liberecký kraj svou rozlohou představuje 4 % z rozlohy České republiky a žije zde cca 4,2 % obyvatel České republiky. Je součástí Euroregionu Nisa, který sdružuje okresy Libereckého kraje České republiky, dolnoslezské části Polské republiky a saské části Spolkové republiky Německo.

Město Česká Lípa leží v atraktivní krajině na úpatí Lužických hor a současně nedaleko vyhlášené rekreační oblasti, známé jako Máchův kraj.

Milníky českolipské historie

Česká Lípa patřila v minulosti k významným sídlům.

Koncem 14. století získává město privilegia, která jsou téměř postavena na roveň královských měst (právo vlastních hradeb, trhu, várečné právo) a počátkem 15. století je město dobyto husity a stává se součástí husitského městského svazu. V 16. století gotické město zachvátil první velký požár a po přestavbě získává Česká Lípa renesanční podobu.

V roce 1623 se Česká Lípa stala državou Albrechta z Valdštejna, který založil klášterní gymnázium a až do své smrti chránil město před válečnými útrapami.

Tradice práce s textilem umožnila Českolipsku i České Lípě samotné stát se v poslední čtvrtině 18. století a v první polovině 19. století jedním z center manufakturního potiskování kartounových látek. V polovině 19. století byla ještě Česká Lípa na osmém místě v počtu obyvatel v Čechách a v druhé polovině 19. století se stala důležitou železniční křižovatkou. Nicméně zhoubné požáry - poslední zničil větší část města v roce 1820 - i další příčiny vedly k zaostávání v rozvoji ve srovnání s dalšími severočeskými městy.

Městská památková zóna

Hlavním městským útvarům města Česká Lípa je historické jádro, které bylo pro své architektonické, urbanistické a historické hodnoty prohlášeno městskou památkovou zónou (MPZ). **MPZ byla zřízena vyhláškou Ministerstva kultury v roce 1992.**

MPZ, tedy původní historické jádro města, nepřestala plnit funkci přirozeného centra města. Naopak většina občanské vybavenosti se nachází v MPZ nebo v přilehlých částech města.

MPZ se rozprostírá v centrální části města a je protáhlého tvaru ve směru sever-jih. Pomyslnou osu MPZ v orientaci sever-jih tvoří spojnice ulic Jindřicha z Lipé a Mariánská, které jsou odděleny plochou náměstí TGM. Tyto ulice jsou hlavní tepnou památkové zóny a podél nich se nachází největší počet podnikatelských subjektů v MPZ. Centrem MPZ jsou dvě náměstí: náměstí Tomáše Garyka Masaryka (správní, společenská a obchodní funkce) a klidnější Škroupovo náměstí. Náměstí TGM je zároveň sídlem radnice, banky a hlavní pošty, zatímco na klidnějším Škroupově náměstí kromě Městské policie sídlí především drobní živnostníci. Jako vyložené obchodní ulici pak můžeme označit ulici Jindřicha z Lipé.

V MPZ Česká Lípa žije cca 2.100 obyvatel, tj. asi 6 % obyvatel města. Z demografického hlediska byla v 90. letech 20. století v centru města stále více prosazována komerční funkce nad funkcí bytovou. To znamená, že ve většině objektů v MPZ je využíván parter, a často i vyšší podlaží, k obchodním účelům a službám, kdežto bydlení se stává pouze doplňkovou funkcí.

Nemovité kulturní památky na území MPZ

- Celkem 38 objektů
 - 5 Církev římskokatolická

- 13 Město Česká Lípa
- 3 Liberecký kraj
- 17 soukromí vlastníci

Hlavní historické a urbanistické hodnoty města

- Téměř zachovalý historický půdorys středověkého města
- Zachovalá uliční čára části ulic
- Historické památky
- Technické památky

Historické památky

- Augustiniánský klášter
- kostel Povýšení Sv. kříže
- kostel Sv. Máří Magdaleny
- kostel narození Panny Marie
- zřícenina vodního hradu Lipý
- neoslohová radnice
- soubor městských klasicistních domů
- drobná sakrální architektura

Podnikatelské aktivity v MPZ

Nemovitosti v majetku města jsou většinou spravovány realitní kanceláří, která byla nově vybrána v loňském roce na základě výběrového řízení. Realitní kancelář uzavírá smlouvy s drobnými podnikateli. Provozovatel v městských objektech je vybírán formou konkurzu, hodnotícím kritériem je cenová nabídka, předmět provozování, reference a záruky. V případě ideální symbiózy města a MPZ dochází k pravidelnému toku finančních prostředků. To znamená, že peníze, které město získá v MPZ například z daní ze závislé činnosti, z příjmů fyzických osob, z poplatků, z pronájmu majetku zpětně do památkové zóny investuje především do rekonstrukce a údržby památek, technické infrastruktury či komunikací. Bohužel je velmi obtížné přesně stanovit finanční částku plynoucí z daní a poplatků subjektů podnikajících v MPZ, se kterou by město ve svém rozpočtu mohlo počítat.

Památková péče v MPZ

Ke všem reklamním, informačním a propagačním zařízením, stejně jako ke stavebním úpravám objektů v MPZ se vyjadřuje oddělení památkové péče MěÚ, které je součástí odboru kultury, školství, sportu a cestovního ruchu Městského úřadu Česká Lípa. Problematikou památkové péče se zde zabývají 2 pracovníci. Souhlas vydává stavební úřad.

Komerční a nekomerční aktivity v MPZ

- Periodické kulturní akce regionálního významu
 - Českolipský divadelní podzim
 - Městské slavnosti
 - Dny kulturního dědictví
 - Velikonoce na Vodním hradě
 - Vánoce na Vodním hradě
 - Festival duchovní hudby

Ke komerčním i nekomerčním aktivitám, je v MPZ využíván především areál Vodního hradu, prostory klášterní zahrady a ambitu Augustiniánského kláštera. Provozovatel Vodního hradu, příspěvková organizace Crystal, řeší využití areálu formou jednorázových smluv a poplatků. Smlouva může obsahovat klauzuli o specifčnosti daného prostoru, téma akce a povinnost historických kostýmů pro prodejce a tradiční řemeslníky. Mezi takovéto specifické akce patří především Městské slavnosti, s tradičním jarmarkem, divadelními představeními, koncerty, vystoupením kejklířů a ukázkami tradičních řemesel. Podobnou strukturu mají také akce vánoce či velikonoce na Vodním hradě, které

jsou tematicky zaměřeny na tradiční zvyky, spojené s obdobím vánoc respektive velikonoce a narozením a ukřižováním Ježíše Krista. Vánoční trhy probíhají v ambitu Augustiniánského kláštera a v přilehlé klášterní zahradě. Škroupovo náměstí je místem pravidelných zelinářských trhů, které jsou pokračováním tradičního využití tohoto místa.

Náměstí Tomáše G. Masaryka je využíváno především pro nekomerční slavnostní aktivity, jakými je například zpívání u vánočního stromu. Tradiční akce pořádaná u příležitosti začátku adventu, spojená se slavnostním rozsvěcováním vánočního stromu a městské vánoční výzdoby. Ke komerčním účelům není náměstí TGM od opravy Vodního hradu využíváno.

Veřejností velmi oceňovanou akcí jsou pravidelné Dny kulturního dědictví, s každoročně obměňovaným tématem. V loňském roce byly v rámci Dnů kulturního dědictví zpřístupněny historické, převážně gotické sklepy v MPZ, letošním tématem je Využití historických prostor pro veřejnost. Město pro tuto akci připravuje sérii koncertů ve sklepních prostorách Vodního hradu.

Program regenerace MPZ

Problematiku městské památkové zóny komplexně řeší zpracovaný Program regenerace MPZ, zpracovaný v roce 1996 a aktualizovaný v roce 2004.

V letech 1996 – 2004, tedy od doby zpracování Programu regenerace MPZ byla realizována celá řada staveb, které přispěly k zachování významných architektonických objektů a souborů v MPZ. Mezi nejvýznamnější akce patří například:

Rekonstrukce Vodního hradu

Rekonstrukce secesní kavárny Union

Rekonstrukce čp. 1 a čp. 2 TGM

Rekonstrukce průčelí baziliky Všetech svatých

Rekonstrukce historických ulic Jindřicha z Lipé, Moskevské, Mikulášské a dalších.

Efektivita realizovaných akcí v MPZ je zajištěna i díky úzké spolupráci odborů Městského úřadu a Komise pro regeneraci MPZ, která je poradním orgánem města a jejímiž členy jsou i významní historici a další odborníci Českolipska.

BARDKONTAKT 2005

CMENTARZE WOJENNE DUŠANA JURKOVIČA W BESKIDZIE NISKIM.

I Andrzej Piecuch – Mesto Gorlice - Poľsko

CMENTARZE WOJENNE DUŠANA JURKOVIČA W BESKIDZIE NISKIM.

Andrzej Piecuch – Mesto Gorlice - Pol'sko

Operacja Gorlicka była największą bitwą I wojny światowej na ziemiach polskich. Odniesione tu zwycięstwo państw centralnych nad Rosją było momentem przełomowym i decydującym na froncie wschodnim. Rosjanie już nie odzyskali utraconych pozycji.

Po walkach, na licznych pobojuwiskach pozostały tysiące zabitych, pochowanych w płytkich, prowizorycznych grobach. Zniszczeniu uległy miasta, wsie, cerkwie, kościoły. Ziemia zryta była setkami kilometrów głębokich okopów oraz lejami po pociskach.

W celu uporządkowania pól bitewnych, na terenach monarchii austro-węgierskiej zorganizowano przy Ministerstwie Wojny, IX Wydział Grobów Wojennych (K.u.K. Kriegersgräber – Abteilung). Posiadał on swe terenowe odpowiedniki, z których na terenie Galicji działały trzy, mające swe siedziby w Krakowie, Przemyślu i Lwowie. Wydział ten podzielony został na odrębne jednostki o ściśle ustalonych kompetencjach i zakresie działania.

Kriegersgräber-Abteilung Krakau podporządkowany był dowództwu okręgu wojskowego „Galicja Zachodnia”, na którego czele stał feldmarszałek Adam Brandmer Edler von Wolfszahn. Oddziałem kierował major Rudolf Broch, mając do pomocy oficerów koncepcyjnych-kapitanów, m.in. Ludwiga Brixela i znanego przede wszystkim jako autora zamieszczonych na cmentarzach inskrypcji Hansa Hauptmanna.

Teren działania podzielono na 11 okręgów cmentarnych, jeden w Krakowie i 10 w terenie. Na czele każdego okręgu stał oficer z wykształceniem inżynierskim lub artystycznym. Kierownikiem artystycznym Okręgu Cmentarnego nr I-Żmigród, został Dušan Jurkovič, architekt słowacki. Zaprojektował on 32 obiekty, z tego 31 w okręgu żmigrodzkim i element centralny cmentarza w Łużnej na Pustkach nr 123, w okręgu nr IV-Łużna.¹⁸

Okręg nr I w całości położony był w niedostępnym górzystym terenie Beskidu Niskiego. Na południu oparty był o główny grzbiet Karpat i granicę państwową, wówczas pomiędzy Galicją a Węgrami (Uhorskiem), na wschodzie granicę stanowiła granica powiatów jasielskiego i krośnieńskiego z miejscowościami Ożenna i Łysa Góra, na północy okręg sięgał do linii szosy Łysa Góra – Żmigród – Wola Cieklińska (nie przekraczając jej), natomiast od zachodu dochodził do dawnej granicy powiatów grybowskiego i gorlickiego, obejmując miejscowości Wysowa i Uście Ruskie (obecnie Gorlickie).

Dušan Jurkovič przyjechał na teren okręgu w 1916 roku, natomiast prace budowlane zostały definitywnie przerwane 31 X 1918 r. na skutek rozpadu monarchii austro-węgierskiej.

Pierwszym zadaniem po przydzieleniu terenu było rozpoznanie, wybranie i oznaczenie miejsc pochówku. Należało podjąć decyzje o rozbudowie już istniejących mogił lub lokalizacji nowych. Jurkovič wybrał się w teren z aparatem fotograficznym i szkicownikiem w rękę. Powstały pierwsze notatki, rysunki i fotografie. Według ustnych przekazów miał podobno przez jakiś czas mieszkać we wsiach Pętna i Łużna. Czuł się tu jak w swoich rodzinnych stronach, bliscy byli mu miejscowi ludzie. Na tle innych projektów wyróżniał się dużym zaangażowaniem i chęcią wkomponowania cmentarzy w krajobraz stoków karpacczych. Do budowy wykorzystywał materiały rodzime: drewno i kamień. Tworzył głównie w stylu określanym jako starosłowiański, stosując obok niego również formy klasycystyczne, a nawet monumentalne i modernistyczne. Bardzo starannie projektował detale, dzięki czemu nie spotkamy dwóch identycznych obiektów. Nie projektował raczej w założeniach cmentarnych pomników przedstawiających postacie ludzkie. Wyjątkiem są pojedyncze przedstawienia Matki Bożej z Dzieciątkiem na Przełęczy Małastowskiej, Chrystusa na Pustkach oraz twarzy starożytnego woja w Krempnej.

Projektowane przez niego nekropolie można podzielić na kilka sposobów. Jednym z nich może być podział według stylu architektonicznego. Tutaj jednak mogą pojawić się wątpliwości wynikające z nieznajomości genezy powstania obiektów lub też z nieznajomości pierwotnego wyglądu (dotyczy to głównie cmentarzy bardzo zniszczonych lub odbudowanych). Mogło się również zdarzyć, że już w swojej pierwotnej formie, nie wyglądały tak, jak to sobie założył projektant. Przykładem takim mogą być cmentarze w Ożennej, Długiem nr 44, Lipnej nr 45¹⁹, Krzywej nr 54, Banicy nr 62 i w Wysowej nr 50.

¹⁸ Całe założenie było projektem Jana Szczepkowskiego, którego po odwołaniu zastąpił Jurkovič.

¹⁹ Matus Dulla w: *Wojenske cintrony v Zapadnej Halici* (album bratysławskiej wystawy poświęconej twórczości D. Jurkoviča), s. 89-100, pisze: „cmentarze m.in. w Lipnej, Desznicy i masowe groby w Ożennej są brawurowymi kamiennymi studiami, w których czuć monumentalnego i chłodnego ducha rozpadającego się imperium”. Patrząc w 2000 roku na odbudowany cmentarz w Lipnej z elementem centralnym, którym jest drewniany krzyż łaciński, nie bardzo można zgodzić się z tą oceną. Obiekt

Przy analizie stylowej duże trudności sprawia także ogromna różnorodność dzieł. Jurkovič nie przenosił do swoich projektów gotowych form stylowych, traktując je jedynie jako inspiracje. Powstała swoista mieszanina stylowa powiązana z odniesieniami historycznymi, co razem stworzyło niepowtarzalny charakter tych obiektów.

Kolejnym kryterium podziału dzieł Jurkoviča jest rodzaj zastosowanego budulca. Artysta stosował materiały od stuleci wykorzystywane przez miejscowych budowniczych. Harmonijnie i po mistrzowsku łączył drewno z surowym, grubo ciosanym piaskowcem. Wbrew powszechnej opinii w większości cmentarzy Jurkoviča dominującym budulcem był kamień, a nie drewno. W grupie tej znalazło się aż 24 z 32 zaprojektowanych przez niego obiektów. Są to cmentarze w: Ożennej nr 1, 2, 3, Grabiui nr 4 i 5, Krempnej nr 6, Desznicy nr 7, Nowym Żmigrodzie nr 8, Łysej Górze nr 9, Kłopotnicy (Sieniawie) nr 10, Woli Cieklińskiej nr 11, Radocynie nr 43, na Beskidku (w Koniecznej) nr 46, w koniecznej nr 47, Regetowie Wyżnym nr 48, Blechnarce nr 49, Wysowej nr 50, Zdyni nr 52, Krzywej nr 54, Smerekowcu nr 56, Uściu Gorlickim nr 57, na Magurze Małastowskiej nr 58, w Przysłupiu nr 59 i Gładyszowie (na Wirchnem) nr 61. Oczywiście na tych cmentarzach odnajdziemy też elementy drewniane, jak krzyże czy daszki, jednak zasadnicze bryły głównych pomników i murki otaczające teren są kamienne. Często nie można tego stwierdzić na pierwszy rzut oka z racji dużego zniszczenia centralnych elementów, niewidocznych zza zarastających je traw. O dziwo częściej dostrzec możemy na nich drewniany, pochylony krzyż. Tak jest na przykład na cmentarzu w Blechnarce.

Wśród cmentarzy kamienno-drewnianych wyróżnić można cztery obiekty nawiązujące swym charakterem do cmentarzy wiejskich. Są to cmentarze w Czarnem nr 53, Długiem nr 44, Lipnej nr 45 i Banicy nr 62.

Jednak chyba najpiękniejszym wśród dzieł Jurkoviča są cmentarze, w których dominującym budulcem było drewno. Kamień użyty został w nich jedynie jako podmurówka konstrukcji drewnianej. Do tej grupy należą cmentarze na Przełęczy Małastowskiej nr 60, w Regetowie Niżnym na Rotundzie nr 51, w Gładyszowie nr 55 oraz w Łużnej na Pustkach nr 123. Powstały one na początku działalności artysty, w 1916 roku. Ich projekty opierały się na twórczości ludowej i tradycyjnych technik ciesielskich, z wykorzystaniem wątków prasłowiańskich. Prawdopodobnie styl ten był najbliższy Jurkovičowi, ponieważ możemy dostrzec w tych czterech obiektach echa jego wcześniejszych prac.

Istotną sprawą przy projektowaniu nekropolii było niewątpliwie ich położenie. Wybór miejsc należał w zasadzie do projektanta, jednak musiał on podporządkować się pewnym ogólnym wytycznym. Niejakim ograniczeniem był niewątpliwie brak środków finansowych. Na początku działalności Oddziału Grobów Wojennych, na jednego poległego przypadało 10 koron. W późniejszym okresie, w miarę pogarszania się sytuacji gospodarczej, fundusze na cel kurczyły się coraz bardziej. Dlatego ważną rolę odgrywała tu możliwość wykorzystania materiału np. ze zniszczonych lasów i umocnień oraz zatrudniania do budowy jeńców wojennych. Jednak, pomimo trudności finansowych, powstawały również dzieła bardzo okazałe i ambitne, głównie w miejscach ważnych z punktu widzenia politycznego i propagandowego. Do takich miejsc zaliczyć należy te, planowane pod przyszłe uroczystości rocznicowe i święta państwowe. W tej sytuacji na pozostałych, bardziej oddalonych od większych ośrodków, należało zaoszczędzić, stawiając cmentarze o uproszczonej formie i powtarzalnych elementach wystroju lub pozostawiając poległych w wykonanych wcześniej zbiorowych mogiłach. Również skromniejsze obiekty projektowano z reguły tam, gdzie chowani byli rosyjscy piechurzy i kozacy, np. w Ożennej, Krzywej, czy Koniecznej. Okazalsze natomiast stawiano dla żołnierzy pułków bawarskich, gwardii pruskiej, niemieckich grenadierów i artylerzystów oraz strzelców tyrolskich, jak np.

w Krempnej i Gładyszowie. Niewątpliwie priorytetowym celem budowy cmentarzy było szybkie uprzątnięcie z pól pojedynczych mogił, by nic nie stało na przeszkodzie w prowadzeniu normalnego życia i prac polowych. Jednocześnie zasypywane były setki kilometrów okopów.

Często cmentarze wojenne lokalizowano przy cmentarzach wiejskich. Miało to dwa pozytywne aspekty. Jednym były względy praktyczne, ponieważ łatwiejszy dostęp ułatwiał budowę, a w przyszłości możliwość odwiedzin przez rodziny poległych. Drugim były względy propagandowe, czyli chęć pośmiertnego połączenia poległych, z których część pochodziła z galicyjskich miast, ze Lwowa, Tarnowa czy Wadowic, z mieszkańcami, za których przecież walczyli i oddali swe życie. Przypomina o

przypomina raczej cmentarz wiejski sprzed 100 lat, a nie „brawurowe kamienne studia”. Tak więc albo nigdy nie został tak zbudowany jak chciał autor, albo nie odbudowano go zgodnie z pierwotnym projektem.

tym czasem inskrypcja jak np. ta na cmentarzu w Desznicy zaczynająca się od słów: „wdzięczność narodu zdoła grób jego zwycięskich synów...”, czy też z Ożennej: „Wiernych synów, którzy oddali swe życie, kryje z wdzięcznością i dumą ziemia ojczysta”. Innym razem o powiązaniu z współobywatelami może świadczyć element symboliczny, np. wieniec dębowy z cmentarza w Krempnej.

Również Dušan Jurkovič musiał przestrzegać tych wytycznych. Tak więc nie wybierał tylko „odległych stoków, odkrytych wzgórz i miejsc najgorętszych walk”, lecz starał się też racjonalnie gospodarować przyznanymi środkami. Dlatego tak naprawdę większość jego obiektów w Beskidzie Niskim powstała przy drogach i wiejskich cmentarzach. W obrębie istniejących cmentarzy Jurkovič zlokalizował 9 obiektów. Są to cmentarze w Uściu Gorlickim, Lipnej, Czarnem, Nowym Żmigrodzie, Radocynie, Zdyni, Koniecznej nr 47, Smerekowcu i Ożennej nr 3. W centrum, obok cerkwi powstały 3 obiekty: w Krzywej, Desznicy i Długiem. Biorąc pod uwagę ówczesny stan zamieszkania i sieć drogową, kolejnych dziewięć cmentarzy było umiejscowionych przy drogach. Są to obiekty w Woli Cieklińskiej, Gładyszowie nr 55, Łysej Górze, Kłopotnicy nr 10, Grabiui nr 4 i 5, na Przełęczy Małastowskiej, Banicy i Łużnej. Pozostałe powstały w miejscach nieco oddalonych od dróg i siedlisk ludzkich. Należą do nich obiekty w Ożennej nr 1 i 2, cmentarz na zboczach Jaworzynki w Regetowie Wyżnym, nad wsią Przysłup, (ob. wieś Nowica) na szczycie Magury Małastowskiej, w Gładyszowie nr 61, na Beskidku w Koniecznej, w Krempnej, Wysowej pod szczytem Wysoty i na Rotundzie w Regetowie Niżnym. Kilka obiektów z tej ostatniej grupy miało świadczyć o potędze i chwale niezwyciężonych jeszcze wówczas prusko-austriackich armii. Spróbujmy się bliżej przyjrzeć tym najciekawszym.

Jeden z najładniejszych cmentarzy z I wojny światowej znajduje się na Przełęczy Małastowskiej. Należy on do obiektów, w których spotkać możemy elementy ludowe, prastawiańskie. Obok niego przebiega główna droga z Gorlic do Koniecznej i na Słowację, oraz niebieski szlak turystyczny z Magury Małastowskiej do Bartnego. Teren nieopodal cmentarza od dawien dawna zwano „Zamek”, a i sam obiekt w dużym uproszczeniu i z daleka może tę obronną budowlę przypominać. Na jego teren wchodzi się przez drewnianą, trójkątnie zwieńczoną bramkę. Całość otacza ułożone na kamiennej podmurówce drewniane ogrodzenie o poligonalnym kształcie, zbudowane z potężnych bierwion przykrytych gontowym dwuspadowym daszkiem. Zakończenia belek ogrodzenia przy bramce zostały osłonięte poprzez umieszczone na nich miniaturowe „wiaty”. Na wprost wejścia, z tyłu cmentarza przyciąga uwagę duża kaplica. Jej dolna część przypomina często spotykane wiejskie, przydrożne kapliczki. Zbudowana została na kamiennym kilkustopniowym cokole, z grubych, ułożonych jeden na drugim, wiązanych na ząb bali. Nakrywa ją wysoki czterospadowy kryty gontem dach. Ciekawie zaprojektowana została jej wyższa część.

Przełęcz Małastowska, fragment
ogrodzenia cmentarza nr 60
(fot. A. Piecuch)

Pomysł polega na umieszczeniu na kalenicy dachu kompozycji, której najważniejszym elementem jest znajdująca się w trapezoidalnej wnęce ikona Matki Bożej z Dzieciątkiem. Wykonany przez Adolfa Kašpara wizerunek dla Polaków będzie Matką Bożą Częstochowską, dla Łemków i Ukraińców Hodegetrią. Równie duże, kultowe znaczenie będzie miał dla Węgrów, Słowaków i Morawian. Autor doskonale znał przecież siłę kultu Wałaskiej Madonny z góry Radhošť. W swej wcześniejszej praktyce architektonicznej prowadził w tamtej okolicy liczne prace projektowe (schroniska, kaplica). Tak więc poprzez Jej postać starał się połączyć w jedną wspólnotę liczne narody cesarstwa. Po bokach i powyżej ikony umieszczona została, nakryta trójkątnym daszkiem, grupa drewnianych krzyży. Tworzą one jedną całość, a krzyż centralny, znajdujący się ponad obrazem, ma analogiczne do krzyży stojących na mogiłach, wychodzące z miejsca skrzyżowania, promienie. Patrząc z dołu odnosi się nawet wrażenie że są identyczne. Przedziwnie zaprojektowana kaplica nie ma ani drzwi, ani okien. Autor celowo tak zaplanował całość, aby nie wchodzić do wnętrza. Wystarczy znaleźć się na terenie grzebalnym, by móc uczcić pamięć zmarłych. Cały cmentarz stanowi kaplicę, a więc miejsce święte, a zmarli znajdują się pod opieką Madonny.

Odwrotne, jak się wydaje, przesłanie kierowało nim gdy projektował swe chyba najbardziej monumentalne dzieło zrealizowane na Ziemi Gorlickiej, czyli drewnianą kaplicę-kącinę²⁰, która stała w górnej części cmentarza nr 123 w Łużnej na Pustkach. Niestety spłonęła ona doszczętnie w 1985 roku. Wykonana z drewna budowla, ustawiona została na cokole z ciosów piaskowca. Całość miała 25 metrów wysokości i strzelistą sylwetę. W przeciwieństwie do kaplicy na Przełęczy Małastowskiej, ta była otwarta, a w środku znajdowała się rzeźba Chrystusa wykonana przez Eugeniusza Żaka. Jej funkcjonalność została podkreślona poprzez wybudowanie wewnątrz schodów, prowadzących na szczyt.

Fryz w uskoku wieży cmentarza nr 55 w Gładyszowie (for. A. Piecuch)

Tak więc była miejscem modlitwy i jednocześnie pełniła rolę punktu obserwacyjnego. W czasie pokoju można było podziwiać z niej rozległą panoramę. Możliwe, że nawiązuje ona do wież kościelnych, które dawniej pełniły funkcje obronne i obserwacyjne. Podobne ideowo znaczenie miały wieże ostatniej obrony, tzw. stołpy lub donżony, budowane wewnątrz zamków i stanowiące ostatnie miejsce schronienia dla załogi w przypadku wdarcia się wroga w obręb murów. Tutaj zresztą możemy doszukać się kolejnej analogii. Często przecież ogrodzenia cmentarzy miały również formę kamiennych wałów, jak np. w Grabinie, czy na Rotundzie.

²⁰ Kącina, częściej błędnie nazywana gontyną, to typ świątyni starosłowiańskiej, bez określonego stylu, który pojawił się prawdopodobnie pod wpływem chrześcijaństwa.

Również na cmentarzu nr 55 w Gładyszowie dominuje wysoka, drewniana, ośmioboczna wieża. Jest ona nakryta gontem i zwieńczona krzyżem. Jej podstawą jest także kamienny, ale nieco wyższy, bo mający około 1,8 m cokół.

Gładyszów, krzyż na cmentarzu nr 55 (fot. A. Piecuch)

Artystyczną wartość obiektu podnoszą umieszczone na nim zdobienia. Wieżę ozdabia umieszczony w jej załamaniu eliptyczny fryz²¹. Starannie wykończone zostały też naroża ogrodzenia. Z gontowych daszków wystają pazdury. Piękny detal snycerski zdbi krzyże nagrobne. Przestrzeń pomiędzy belkami krzyża a daszkiem, podobnie jak na Przełęczy Małastowskiej, wypełnia ażurowa kompozycja z drobnych krzyżyków²².

Wędrując szlakami D. Jurkoviča, warto także zajrzeć na Rotundę (771 m). Łatwo tam trafić dzięki temu, że przez teren cmentarza przebiega główny czerwony szlak beskidzki. Obecnie cmentarz jest w ruinie, prowadzone są prace zmierzające do jego odbudowy. Stoją jeszcze resztki czterech, z pięciu istniejących tu kiedyś wież-kącin-stołpów. Zastanawiający może być fakt, że właśnie tu, powstał cmentarz z pięcioma wieżami. Co skłoniło architekta do takiej koncepcji? Dlaczego nie stanęły np. na

²¹ Arkadowy fryz jest częstym elementem zdobniczym na tym terenie. Spotykamy go np. jako ozdobę cerkwi w Kwiatoniu i Owczarach. Jurkovič stosował go też w projektowanych przez siebie willach.

²² Ludową ornamentyką i zdobieniami Jurkovič pasjonował się od najwcześniejszych lat twórczości. Wędrując po górach zbierał materiały, w latach 1905-1913 opublikował 13 zeszytów pt *Prace lidu naseho*.

Magurze Małastowskiej (813m), której wierzchołek był widoczny na wiele kilometrów? Może po studiach terenowych zdecydował się na Rotundę ze względu na widoczne z jej szczytu banie budowanej właśnie cerkwi w Klimkówce. Pięć wież cmentarza wiązało go symbolicznie z pięcioma wieżami cerkwi, czyli z miejscową tradycją i mieszkańcami. Ważne przecież w tego typu budowlach są wątki religijne. Możliwe jest również, że lokalizacja związana była z toczącym się na tej górze ciężkimi walkami. Być może decydujące znaczenia miała tutaj nazwa góry-ROTUNDA. W czasach współczesnych Jurkovičowi spotykamy się z pewnego rodzaju fascynacją cywilizacjami starożytnymi. A przecież z rotundami spotykamy się i w egipskich grobowcach z czasów panowania tam Rzymian, i w starożytnych świątyniach. W tym przypadku również koliste założenie cmentarza może mieć charakter symboliczny.

Ponieważ, jak już zostało zauważone, większość założeń cmentarnych projektowanych przez Dušana Jurkoviča była zasadniczo wykonana z kamienia, warto przyrzeć się niektórym z nich. Tutaj również można dostrzec artystyczny fenomen tego architekta. Analizując architekturę jego kamiennych nekropoli można stwierdzić, że ważne miejsce zajmuje w nich styl określany jako dwudziestowieczny klasycyzm. Zastosowane zostały w nich odpowiednio przetworzone i zaadaptowane elementy lub symbole dawnych wieków. Możliwe, że była to odpowiedź na oczekiwania wojskowych ideologów, którzy preferowali monumentalność i symbolizm podkreślające ducha wojskowego. Jednak projekty Jurkoviča obok tych elementów posiadają również jego duszę, która nadała im lekkości i swobody.

Cmentarz nr 11 w Woli Cieklińskiej (fot. A .Piecuch)

Na pewno warto zwrócić uwagę na cmentarz w Smerekowcu. Bardzo ciekawy jest jego rzut, zaprojektowany jako nieregularna elipsa z apsydami, utworzona z wklęsło-wypukłych odcinków kół o trzech średnicach. W oczy rzuca się przede wszystkim solidny, kamienny mur z otworami, tworzący jakby ochronę twierdzy. Górna część drewnianego krzyża centralnego jest identyczna jak zwieńczenie kaplicy na górze Hostyń, (nieopodal Ołomuńca) projektowanej przez Jurkoviča.

Jednym z najpiękniejszych chyba z całej grupy galicyjskich cmentarzy jest niewielki, położony na odkrytym płaskim terenie, 300 m od szosy cmentarz w Woli Cieklińskiej. Założony został na planie dwóch przecinających się okręgów tworzących ósemkę, które mogą przywołać na myśl skojarzenia absydowych kościołów romańskich. W związku z tym, że na obrysie wybudowany został solidny mur z ciosów kamienia, nasuwa się, podobnie jak w przypadku Smerekowca, analogia z budowlą obronną. Wejście w formie kamiennej arkady to rodzaj łuku triumfalnego, wspartego na niskich, kamiennych filarach. Na nim napis: *Wir–Zogen–Zum–Streit–Und–Fanden–Friden*. („Dążyliśmy do waśni–znaleźliśmy spokój”). Najbardziej widoczne są dwie wysokie, oddzielnie stojące kolumny, sławiące, podobnie jak kolumna Trajana, wielkie zasługi poległych²³. Ich okrągły trzon wykonano z kamiennych ciosów. Natomiast głowice tworzą odwrócone podstawą do góry, ścięte i ustawione na kamiennych walcach schodkowe piramidy. Niezwykle rzadko stosujący ozdoby artysta, w tym przypadku umieścił je na uskokach głowic. Są nimi dekoracje z ułożonych obok siebie liści akantu. Centralnym elementem jest kamienna, okrągła rotunda, pełniąca niczym panteon funkcję grobu oficerskiego. Podkreślona zostaje w ten sposób ranga poległych bohaterów.

Motyw kolumn zastosowany został także dla upamiętnienia poległych pruskich i austriackich żołnierzy, których złożono do ziemi na cmentarzu w Nowym Żmigrodzie. Z szerokiej podstawy pomnika centralnego strzela w niebo pięć słupów, z najwyższym środkowym zwieńczonym krzyżem łacińskim²⁴. Od tych z Woli Cieklińskiej różni się trzonem, który tutaj ma przekrój kwadratowy i gładkie lico. Oddzielenie trzonu od bazy ozdobione zostało astragalem (ornamentem) z motywem roślinnym. Możliwe, że kolumny te kupili włoscy jeńcy, kamieniarze, których jak wiemy wielu pracowało w Galicji i którzy mogli wzorować się na podobnych, widzianych w Wenecji czy w innych starożytnych miastach Italii.²⁵

²³ Motyw kolumn stosowali w Galicji także inni projektanci, np.. Heinrich Scholz na cmentarzu nr 191 w Lubczy Szczepanowskiej.

²⁴ Pięć kolumn, podobnie jak pięć wież na Rotundzie, może mieć znaczenie symboliczne. Liczba pięć odnosić się może do wieczności, wszechpotęgi Boga, woli Bożej. Może też być symbolem pięciu ran Chrystusa, pięciu kamyków podniesionych z rzeki przez Dawida, aby uśmiercić nimi Goliata, lub też pięciu zmysłów.

²⁵ Na podobnych jak w tym przypadku, klasycystycznych motywach opierał się niezrealizowany, a wykonany w 1944 roku, projekt pomnika poświęconego słowackim bojownikom, który w zamyśle autora miał stanąć na cmentarzu w Martinie. Były to rzędy kolumn, podobnych do tych z cmentarza w Żmigrodzie, przypominające greckie lub rzymskie kolumnady.

Cmentarz nr 8 w Nowym Żmigrodzie (fot. A. Piecuch)

Kolejnym interesującym przykładem jest cmentarz nr 6 w Krempnej, wzniesiony na odkrytym niegdyś terenie. Centralnym elementem jest ażurowa, kamienna rotunda. Może to być nawiązanie do klasycznych monopterosów z kamiennymi, graniastymi słupami. Od tradycyjnych różni się zwieńczeniem.

Krempna, element centralny cmentarza nr 6 przed umieszczeniem liści dębowych na wieńcu
(fot. A. Piecuch)

Tutaj na słupach położony jest kamienny wieniec z liści dębowych²⁶. Dąb od dawna symbolizuje drzwi do nieba. Staje się w tym przypadku jakby łącznikiem pochowanych tu żołnierzy z zaświatami. Już w starożytnym Rzymie wieniec liści dębowych zakładano tym, którzy w czasie bitwy uratowali życie współobywatelowi. Liść dębu, symbol chwały i odwagi, od XIX wieku stał się w Niemczech formą odznaczenia. Tak więc mamy tu do czynienia z zastosowaniem symbolu, który jednocześnie łączy w sobie kilka jednakowo ważnych motywów życia i śmierci. Na podtrzymującym wieniec filarze znajduje się płaskorzeźba przedstawiająca głowę greckiego herosa, bohatera zaliczanego po śmierci w poczet bogów.

²⁶ Liści nie widać na wykonanej w 1991 roku fotografii, były natomiast na obiekcie pierwotnym, dorobione zostały na tym kamiennym kręgu w późniejszym czasie. Liście dębu spotkamy też na tablicy inskrypcyjnej cmentarza nr 61 w Gładyszowie.

Krempna, płaskorzeźba głowy greckiego
żołnierza na cmentarzu nr 6
(fot. A. Piecuch)

Inną formę, odbiegającą od pozostałych, miał pomnik cmentarza nr 10 w Kłopotnicy (Sieniawa). Obecnie niczym nie przypomina on swego pierwotnego wyglądu. W pierwotnym zamyśle projektanta także i on nawiązywał do starożytnych wzorców. Zasadniczy pomnik przedstawiony został w pamięci kamiennej tumby-sarkofagu²⁷. Na nim umieszczono kamienną trumnę z wykutą na czole inskrypcją. Tumba ta, to jakby ołtarz na którym złożono w ofierze ciało zmarłego.

W innej konwencji utrzymany jest cmentarz nr 46 w Koniecznej na Beskidku. Projektant zrywa tu z formami klasycznymi, stosując kompozycję bliższą chyba ideowo secesji. Źródła inspiracji projektu można szukać w kontaktach Jurkoviča z Wiedniem, a ściślej ze szkołą wagnerowską, z którą jego kontakty datują się już od 1900 roku. Jurkovič połączył tu lansowaną przez Otto Wagnera²⁸ swobodę kompozycji z twórczością rodzimą, czyli w tym przypadku wieżę kościoła gotyckiego i nowoczesność reprezentowaną przez półkolistą, ażurową bramkę z metalowych prętów. Cmentarz założony został na rzucie krzyża łacińskiego, a przecież taki kształt od początków chrześcijaństwa stosowany był przy budowie kościołów katolickich. W połączeniu z kamienną wieżą daje to ciekawe skojarzenia. Podobnie więc jak w przypadku cmentarza na Przełęczy Małastowskiej, czy Rotundy, która może być też cerkwią z pięcioma kopułami, mamy wrażenie jak byśmy weszli do świątyni.

²⁷ Tumba- forma znana od najdawniejszych czasów; w Rzymie sarkofag, w Grecji grobowiec w formie skrzyni przykrytej płytą przeważnie z rzeźbionym wizerunkiem zmarłego.

²⁸ Otto Wagner to wybitny wiedeński architekt, przedstawiciel, a właściwie twórca stylu secesji wiedeńskiej.

Jeszcze przecież nie tak odległe są czasy, kiedy w kryptach kościołów chowano na wieczny spoczynek szczątki zmarłych. Tu także polegli żołnierze leżą jakby pod posadzką świątyni. Według wierzeń pochowani w takich miejscach będą bardziej uprzywilejowani od innych, m.in. w dniu Sądu Ostatecznego. Ważny również jest fakt ustawienia wieży od zachodu. Może to być nawiązanie do najwcześniejszych wzorców kościołów orientowanych (gr. oriens – wschód) , czy chociażby bliższych, spotykanych tu w górach cerkwi zachodniołemkowskich. Również lokalizacja na górze może mieć znaczenie widokowe i być związana z widocznymi nieraz z dala wieżami kościołów.

Cztery obiekty projektowane przez Jurkoviča można określić jako założenia o cechach monumentalizmu, a właściwie mini-monumentalizmu, z racji ich surowego charakteru, a zarazem niewielkich rozmiarów, spowodowanych zapewne brakiem miejsca.

W grupie tej znajdują się obiekty z centralnym elementem w formie obelisku. Są to cmentarze w Zdyni, Radocynie, Łysej Górze i Blechnarce. Na cmentarzu w Zdyni centralny element, bardzo podobny do tego z Radocyny, stanowi wymurowany z kamienia, schodkowy, zwężający się ku górze pomnik-obelisk.

Zdynia, cmentarz nr 52, obelisk schodkowy (fot. A. Piecuch)

Od tradycyjnego, egipskiego różni się nieco sposobem wykonania, jak również kształtem. W przeciwieństwie do pierwowzoru zwieńczony jest krzyżem łacińskim. Te dwa cmentarze; w Radocynie

i Zdyni różnią się przede wszystkim ogrodzeniem. W Zdyni jest to solidny, dostosowany uskokowo do konfiguracji terenu mur kamienny, natomiast w Radocynie jest nim niskie, żerdziowe, drewniane ogrodzenie. Obelisk na cmentarzu w Łysej Górze jest nieco większy i dodatkowo wzmocniony po bokach przyporami. Nieco inną formę ma również centralny element

w Blechnarce. Został on zbudowany z polnych, łupanych kamieni, ułożonych w trapezoidalną piramidę o prostokątnym, zwężającym się ku górze przekroju. Jego kształt przywołuje na myśl pylon egipskiej świątyni.

Kolejną grupą cmentarzy są obiekty, których główny element zaprojektowany jest w formie „ściany pomnikowej”. Umieszczona jest ona zazwyczaj naprzeciw wejścia głównego. Poza Uściem Gorlickim do tego typu obiektów można zaliczyć cmentarze w Regetowie Wyżnym, w Przysłupiu (obecnie to teren wsi Nowica), nr 61 w Gładyszowie oraz flankowany po bokach kamiennymi słupami cmentarz w Desznicy. Ściany pomnikowe stanowią część ogrodzenia, czasem tworzą rozwarty lub ostry trójkąt, innym razem wyrastają z

Cmentarz nr 61 w Gładyszowie (fot. A. Piecuch)

Cmentarz nr 57 w Uściu Gorlickim
(fot. A. Piecuch)

nich kamienne słupy. We wszystkich natomiast są wkomponowane krzyże: drewniane w Regetowie i Uściu Gorlickim, masywne, kamiennie w Przysłupiu, a wmurowany w ścianę w Gładyszowie.

Jednym z bardziej reprezentatywnych w tej grupie jest cmentarz nr 61 w Gładyszowie, nazywany czasem „na Wirchnem”. Mająca kształt trójkąta ściana nakryta jest, podobnie jak reszta ogrodzenia, drewnianym, gontowym daszkiem²⁹. Podchodząc bliżej ściany, znajdujemy się jakby przed ołtarzem. Umieszczone na nim epitafium ozdabiają ułożone po bokach liście dębu-pośmiertne odznaczenie. Wszak to cmentarz poległych wiedeńców.

Ścianę pomnikową, lecz o innym kształcie zaprojektował Jurkovič w Regetowie Wyżnym, na cmentarzu na stokach Jaworzynki. Ściana ta, niższa po bokach, bliżej środka schodkowo podnosi się, by w centralnej części przejść w dwie kwadratowe kolumny. Kiedyś nakrywał je daszek tworząc okno, z którego wyrastał w górę krzyż łaciński z wyprofilowanym, podgiętym na końcach daszkiem.

²⁹ Niemal identyczny kształt jak ta ściana ma bramka cerkwi we wsi Žabie (obecnie Werchowyna) na Huculszczyźnie. Bramka oczywiście nie jest wypełniona żadnym materiałem. Być może istnieją jakieś związki twórczości Dušana Jurkoviča z ludową architekturą i wzorami z Huculszczyzny. Artysta mógł się z nią zetknąć poprzez kontakty z takimi jak on, młodymi architektami z tamtych terenów. Duże ich grupy z różnych stron austro-węgierskiej monarchii przybywały po naukę do Wiednia i innych miast, w których przebywał Jurkovič.

Powierzchnię pomiędzy krzyżem a daszkiem wypełniały, podobnie jak w Gładyszowie (nr 55), małe krzyżyki. Ozdobą były też, nakrywające mur gontowe daszki, niestety obecnie zniszczone.

Na terenie Okręgu Cmentarnego Żmigród powstały cztery cmentarze z pomnikami w formie kurhanów. W dobrym stanie zachował się tylko ten w Koniecznej, pozostałe są bardzo zniszczone. Są to obiekty w: Ożennej (nr 1 i nr 2), Koniecznej (nr 47) oraz Krzywej. Jurkovič nie był jedynym projektantem, który sięgnął po tę formę mogiły. Johann Jäger zastał w Cieklinie masową mogiłę, którą obmurował kamieniem i oznaczył krzyżem, tworząc w ten sposób znaną od wieków w środkowej i wschodniej Europie formę grobu kurhanowego. Być może i tu znajdowały się już wcześniej utworzone zbiorowe groby.

Cmentarz nr 53 w Czarnem (fot. A. Piecuch)

Ostatnią grupą są założenia nawiązujące formą i układem do cmentarzy wiejskich. Często zresztą są obok nich zlokalizowane. Znajdują się one we wsiach: Czarne, Długie, Lipna i Banica. Mimo, że są to obiekty bezstylowe (chyba, że za styl przyjmiemy styl wiejski czy chłopski) i składają się zaledwie z małego pomnika-krzyża, ogrodzenia, bramki i kilku krzyży nagrobnych, to tkwi w nich jakaś siła. Budulec i skromna oprawa związała je kiedyś z miejscowym ludem i ich krajobrazem kulturowym, z mieszkańcami wsi, których obecnie już tam przecież nie ma. Podobnie jak po wielkiej bitwie, pozostały po nich tylko cmentarze.

Elementami centralnymi tych obiektów są drewniane krzyże łańskie, podobnie zresztą jak na cmentarzach wiejskich, na których dominuje krzyż gromadzki. Z kamienia wykonane zostały tylko krzyże, schodki, czy flankujące bramkę ze sztachetowymi drzwiczkami słupy (np. w Lipnej). Innym razem kamienne są fragmenty ogrodzenia, chociaż dominują tu raczej płotki sztachetowe. Bardzo ładna bramkę gontowym daszkiem, nawiązującą do cmentarza w Gładyszowie, ma ogrodzenie cmentarza w Czarnem.

Poza tymi planowo zakładanymi cmentarzami, mimo prowadzonych na całym terenie prac ekshumacyjnych, mogą znajdować się jeszcze jakieś teraz już trudne do zlokalizowania mogiły. Wśród ustnych przekazów nie brak takich, które mówią o znajdujących się tu i ówdzie mogiłach żołnierskich. Samotną mogiłę spotykamy przy serpentynach drogi z Małastowa na Przełęcz Małastowską. Podobne mają być w Bielicznej, nad Gładyszowem, w paśmie Popowych Wierchów, w Hańczowej, na granicy wsi Krzywa i Jasionka, w Nowicy, Skwirtnem, Kołowcu i Świerzowej Ruskiej. Jednak już prawie nikt o nich nie pamięta.

Literatura:

1. R. Broch, H. Hauptmann, *Die Westgalizischen Heldengräber aus den Jahren des Weltkrieges 1914-1915*, Kraków 1918 (reprint Tarnów 1993).
2. R. Frodyma, *Galiczyjskie cmentarze wojenne. Tom I. Beskid Niski i Pogórze. Przewodnik*, Warszawa-Pruszków 1995.
3. A. Kroh, *Piękne odpoczywanie, [w:] O Szwejku i o nas*, Nowy Sącz 1992.
4. J. Schubert, *Austriackie cmentarze wojenne w Galicji z lat 1914-1918*, Kraków 1992.

POZNÁMKY

POZNÁMKY

POZNÁMKY

POZNÁMKY